

Sotavuosien monta Viipuria

Rakenteet, ihmiset ja yllirajaiset yhtymäkohdat

Hilkka-Liisa Vesanen muisteli vuonna 1991 viimeisiä päiviään talvisodan Viipurissa. Ilmahälytysten aikaan tuolloin 14-vuotias Hilkka-Liisa juoksi äitinsä kanssa suojaan Monrepos'n metsään, jossa olo tuntui turvallisemmalta kuin pommisuojuksissa tai kellarissa. Taivaalla näkyi, kuinka pommikuormat irtosivat lentokoneista, ja pian kaupungissa räjähteli. Meteliin sekoittui ilmatorjuntatykkien ja konekiväärien tulitus. Kaupunkiin alkoi öisin ampua myös niin sanottu ”aavetykki” – pitkän kantaman rautatietykki, jolla Neuvostoliitto tulitti Viipuria kaukaa Karjalankannakselta. Joulukuun 1939 lopussa Hilkka-Liisan isä päätti lähteä perheensä kanssa turvaan Keski-Suomeen, ja he poistuivat sodan runtelemasta kaupungista kuutamoisena pakkasiltana:

Ikivanhan linnan tornissa liehui sotalippu kuin repaleinen, haalistunut vaate.
– Katsokaa ympärillenne, älkääkä unohtako tätä ikinä... kehoitti isän kiihkeä ääni.

Älkää unohtako... toisti hän [Hilkka-Liisa] äänen sortuessa matalaksi.¹

Nämä talvisodan näyt kummittelivat Hilkka-Liisan unissa vuosia sodan jälkeen, vaikka uusi elinympäristö oli kaukana rajalta. Painajaisissa mieleen palasi kuolemanpelko pommittajien jyristessä taivaalla ja Viipurin palaessa ympärillä. Hilkka-Liisan lapsuuden kotikaupunki tuhoutui ja menetettiin yö toisensa jälkeen.

Hilkka-Liisa Vesasen muistelmasta aukeaa useita näkökulmia Viipuriin toisessa maailmansodassa. Tunteikas näky Viipurin linnan tornissa hulmuavasta Suomen lipusta yhdistyy suomalaiseen sotakuvastoon, jossa Viipurilla on ollut vahvempi asema kuin millään toisella kaupungilla. Viipurin menetys maaliskuussa 1940, takaisinvaltaus elokuussa 1941 ja uusi menetys kesäkuussa 1944 ovat konkreettisella tavalla kuvanneet toisen maailmansodan eri vaiheita suomalaisille – ja erityisesti Viipurin linnan tornissa liehuva lippu laskuineen ja nostoineen sisältää voimakasta kansallista symboliikkaa. Viipuria voi pitää kulttuurisena merkitystihentymänä, johon sota-ajan suomalaisten huomio ja tunteet kiinnittyivät ja jonka kautta monet yksityiset ja kollektiiviset koke-

mukset saivat symbolisen muodon.² Viipurilla on ollut keskeinen paikka suomalaisten kansallisessa kokemuksessa sotavuosista, ja kaupungin sekä sen menetyksen merkitys on myös säilynyt sodan muistikulttuurissa näihin päiviin saakka.³

Ristiriidassa tämän kollektiivisen, symbolisen aseman kanssa itse viipurilaisten kokemukset sotavuosista eivät ole olleet kovin hyvin tunnettuja. Kaupungin ja sen asukkaiden kokemushistoriassa oli runsaasti poikkeuksellisia piirteitä, kun niitä verrataan muiden suomalaisten kokemuksiin. Esimerkiksi Hilikka-Liisa Vesasen muistelmastakin ilmenevä Viipurin tuhoutuminen Neuvostoliiton ilmahyökkäyksissä talvisodan aikana ei ole ollut osa suomalaista sotakertomusta; ilmapommituksista puhuttaessa pääpaino on ollut erityisesti Helsingin suurpommituksissa alkuvuodesta 1944. Viipurilaiset ovat tietenkin kuuluneet karjalaiseen siirtoväkeen, jonka hallitsevana mielikuvana ovat kuitenkin olleet maaseudulta lähteneet evakkokaravaanit ja maanviljelijäväestön asutustoiminta sodan jälkeen.⁴ Suurin osa viipurilaisista teki sen sijaan evakkotaipaleensa junalla ja asettui asumaan toiseen kaupunkiin, jonka väestöön he sekoittuivat huomaamattomammin kuin maaseudun siirtoväki omilla asuinsijoillaan. Viipurilaisten lyhytikäiseksi jäänyt paluumuutto kotikaupunkiinsa ja Viipurin varhainen ”jälleenrakennuskausi” 1941–1944 ajoittuvat muuhun suomalaiseen jälleenrakennushistoriaan nähden erikoisesti – ja myös niiden lopputulema oli eri, kun kaupunki menetettiin uudelleen kesällä 1944. Viipurin neuvostoliittolainen välivaihe 1940–1941 tunnetaan Suomessa suhteellisen huonosti, tai sen ei nähdä kuuluvan osaksi suomalaista sota-ajan historiaa.⁵

Paikallisten sotakokemusten erot suhteessa ”kansalliseen” sotakertomukseen eivät toki ole vain viipurilainen ilmiö, vaan muuallakin paikallisen tason tarkastelu tuo usein esiin säröjä ja poikkeamia suhteessa ”yleiseen” sotakokemukseen. Viipurin kohdalla on kuitenkin huomattavaa, että kyseessä oli yksi maan suurimmista kaupungeista – ja että Viipurissa kontrasti kaupungin vahvan kansallisen merkityksen ja asukkaiden kokemushistorian välillä tulee niin selkeästi esille. Ehkä jotain samaa – joskin monin verroin väkivaltaisemmassa ja suuremmissa mittakaavassa – voi nähdä Leningradin historiassa toisen maailmansodan aikana, jolloin piiritetyn kaupungin asema ”punaisena sankarikaupunkina” peittosi alleen leningradilaisten julman ja raadollisen selviytymiskamppailun nälkää vastaan, joka ei sopinut Neuvostoliiton viralliseen kertomukseen ”suuresta isänmaallisesta sodasta”.⁶

Hilikka-Liisa Vesasen talvisodan muistelmassa näkyvät myös sellaiset seikat, jotka muistuttavat kymmenien miljoonien ihmisten kokemuksia toisesta maailmansodasta muissa maissa. Suomessa siviilit joutuivat suhteellisen harvoin

suoran väkivallan kohteeksi, mutta toisaalla ilmahyökkäykset ja muut sotatoimet siviilejä kohtaan olivat ennemmin sääntö kuin poikkeus. Samoin oman kotikaupungin tuhoutuminen ja menettäminen olivat yleisiä kokemuksia ympäri sotaikäyvä Eurooppaa ja Aasiaa. Niille ilmiöille, jotka tekevät Viipurin historiasta toisessa maailmansodassa poikkeuksellisen Suomessa, löytyy ylijärjaitia yhtymäkohtia muualta.

Artikkelini tavoite on kahtalainen. Pysin ensiksi hahmottelemaan niitä keskeisiä piirteitä, jotka muodostivat viipurilaisten sotakokemusten yleiset raamit. Viipurissa asui vuonna 1939 laskentatavasta riippuen noin 74 000–83 000 ihmistä eri sosiaaliluokista, kieliryhmistä, uskontokunnista ja muista taustoista; on mahdoton esitellä yhdessä artikkelissa tai kirjassa heidän kokemustensa koko kirja.⁷ Sen sijaan voidaan tarkastella Viipurin sota-ajan historian kokemusrakenteita: tapahtumia ja ilmiöitä, jotka toistuvuutensa tai laajan vaikuttavuutensa vuoksi muokkasivat viipurilaisten sotakokemuksia samaan suuntaan.⁸ Ymmärrän ”rakenteen” käsitteenä tässä hyvin väljästi ja osin abstraktisti; se voi Viipurin tapauksessa tarkoittaa esimerkiksi Neuvostoliiton ilmavoimien toimintadoktriinia, tietynlaista fyysistä kaupunkitilaa, kulttuurisia merkityksiä tai suomalaista sementinvalmistuskapasiteettia jatkosodan aikana. Joka tapauksessa kyse on asioista, joiden vaikutuksesta tietyistä kokemuksista tuli viipurilaisten keskuudessa yleisiä ja toisista erityisiä.

Toisena tavoitteenani on liittää viipurilaisten sotakokemukset osaksi suursodan eurooppalaista viitekehystä ja etsiä sota-ajan Viipurille yhtymäkohtia Suomen ulkopuolelta. Osa viipurilaisten sotakokemuksia muovanneista rakenteista saa paremmin selityksen, kun ne kytketään osaksi laajempia eurooppalaisia asiayhteyksiä. Samalla vertaileva ja rajat ylittävä tarkastelukulma voi paljastaa, jos joku sotaan liittyvä ilmiö todella on ollut erityisen ”suomalainen” tai ”viipurilainen”.⁹ Viipuri on ylijärjaituuspohdinnoille hedelmällinen tapaus, sillä kaupunkihistoriana sen kohtalo toisessa maailmansodassa oli suomalaisittain poikkeuksellinen mutta kansainvälisesti vertailukelpoinen. Tähän liittyen käsittelen artikkelin lopuksi vielä yleistä kysymystä sotakokemusten paikallisuudesta, kansallisuudesta ja kansainvälisyydestä. Kun kokemukset aina tapahtuvat tietyssä paikassa ja tilassa, mitä ylijärjaitiset kokemukset ja muistot voisivat tarkoittaa? Mikä viipurilaisten sotakokemuksissa oli viipurilaista, suomalaista tai eurooppalaista? Missä konteksteissa ihmiset ovat antaneet kokemuksilleen merkityksiä ja miten tämä heijastuu sodan muistamiseen?

Käytän tutkimusaineistonani kahta hallinnollista arkistokokoelmaa: Viipurin kaupungin hoitokunnan arkistoa (VKHA) sekä Viipurin lääninhallituksen lääninkanslian arkistoa, joita molempia säilytetään Kansallisarkiston (KA) Mikkelin toimipisteessä. Hoitokunnan arkistossa olen perehtynyt kaupungin yleistä tilaa ja toimintaa kuvaaviin aineistoihin sekä erityisesti evakuointia,

väestönsuojelua, jälleenrakennusta, kaupunkisuunnittelua ja sota-ajan poikkeusolosuhteita käsitteleviin asiakirjoihin. Lääninkanslian arkistosta olen tutkinut Viipurin sotilashallintopiirin päällikön, kaupunginjohtaja Arno Tuurnan toimintakertomukset vuodelta 1941, jolloin kaupunki siirtyi takaisin suomalaisille ja uutta hallintoa ryhdyttiin rakentamaan hyvin vaikeissa olosuhteissa. Arkistotutkimuksen avulla vastaan artikkelini ensimmäiseen tutkimustehtävään, viipurilaisten yleisten kokemusrakenteiden hahmottamiseen. Toiseen tehtävään, Viipurin sijoittamiseen eurooppalaiseen suursodan kontekstiin, vastaan ennen kaikkea suomalaisen ja kansainvälisen tutkimuskirjallisuuden avulla.¹⁰

Talvisodan Viipuri: evakuoinnit, ilmapommitukset ja kaupungin tuho

Kun Saksa hyökkäsi Puolaan syyskuun alussa 1939, oli saksalaisjoukkojen eteneminen niin nopeaa, että pääosa puolalaisesta siviiliväestöstä ei ehtinyt lähteä kotoaan liikkeelle sotaa pakoona. Puolalaiset kaupungit joutuivat sotatoimien kohteeksi, ja etenkin Varsovaa pommitettiin ankarasti. Samaan aikaan Saksan ja Ranskan rajalla molemmat sodan osapuolet evakuoivat rajaseudun siviiliväestöä sisämaahan: Saarlandin ja Lorrainen asukkaat viettivät lähes vuoden ”siirtoväkenä” kotimaassaan, ennen kuin Saksan hyökkäys länteen ja Ranskan antautuminen kesäkuussa 1940 päättivät sotatoimet.¹¹ Kun suomalaiset siis ryhtyivät evakuoimaan omaa rajaseudun siviiliväestöään syksyllä 1939, oli kyseessä yksi toisen maailmansodan ensimmäisistä sodan vuoksi tapahtuneista väestönsiirroista. Samoin Viipuri oli Puolan kaupunkien jälkeen ensimmäisiä eurooppalaisia väestökeskuksia, joka joutui sotatoimien kohteeksi.

Ennen talvisodan syttymistä syksyllä 1939 laaditun evakuointisuunnitelman mukaan Viipuri oli tarkoitus evakuoida Lappeen, Luumäen ja Ylämaan kuntiin. Kyse oli väestönsuojelullisesta suunnitelmasta, jonka tavoitteena oli siirtää haavoittuvimmassa asemassa olevat siviilit turvaan ilmapommituksilta ja mahdollisilta kaasuhyökkäyksiltä. Evakuoitavien viipurilaisten määräksi oli laskettu vain vajaa 27 000 henkilöä, joista noin 17 000 olisi kulkenut kohteisiinsa jalan ja loput junakuljetuksilla.¹²

Lokakuussa 1939 annetun vapaaehtoisen evakuointikehotuksen yhteydessä noin 50 000 viipurilaista poistui kaupungista, mutta suurin osa heistä ehti jo palata takaisin kotiinsa ennen talvisodan syttymistä 30.11.1939, jolloin kaupungissa oli noin 70 000 henkeä. Sodan alkupäivien ilmapommitukset synnyttivät spontaanin pyrkimyksen pois kaupungista ja samalla viranomaiset antoivat käskyn kaupungin osittaisesta evakuoinnista. Tilanne oli varsin sekava, etenkin kun kaupunkilaisia kiellettiin nousemasta juniin Viipurissa ja vaeltamaan sen sijaan jalan kaupungin pohjoispuolelle, josta evakkojunat

Liikennettä Viipurin rautatieasemalla 22.11.1939, noin viikko ennen talvisodan syttymistä. Nuoret pojat lienevät lähdössä evakkoon tai jollekin komennukselle pois kaupungista. Samaan aikaan viipurilaisia myös palaili kaupunkiin lokakuun evakkomatkalta, kun välitön sodanuhka näytti hälvenevän. Valokuvaaja: tuntematon. SA-kuva. 1349.

lähtisivät. Liikettä oli molempiin suuntiin, kun pommitusten tauottua osa asukkaista pyrki takaisin kaupunkiin ja osa palasi sen vuoksi, että heillä oli määrättyjä tehtäviä Viipurissa. Joulupäivien uudistuneet pommitukset aiheuttivat uuden evakuointiaallon.¹³

Viipurilaiset evakuoitiin joulukuussa 1939 pääasiassa Hämeen ja Mikkelin läänien alueelle, yleensä maaseudulle, mutta lisäksi jonkin verran myös Kuopion, Joensuun ja Oulun kaupunkeihin. Lisäksi kaupungin tyhjentäminen edellytti sairaaloiden, kunnalliskotien ja lastenkotien laitosasukkaiden evakuointia tilapäisiin tiloihin eri puolille Suomea. Sotapoliisin vuodenvaihteessa 1939–1940 laatiman oleskelulupaluettelon mukaan Viipurissa oli tuolloin jäljellä noin 12 000 siviiliasukasta, jotka koostuivat väestönsuojelussa, teollisuudessa, energiantuotannossa, liiketoiminnassa, liikenteessä ja muissa virkatehtävissä välttämättömiksi katsotuista henkilöistä. Kaupungin siviilihalinto toimi edelleen, joskin suuresti supistettuna.¹⁴

Kaupungin lopullinen tyhjentäminen siviiliasukkaista helmikuussa 1940 tapahtui ilmeisesti vailla kokonaissuunnitelmaa tilanteen mukaan improvi-soiden.¹⁵ Käsky Viipurin lopullisesta tyhjentämisestä annettiin 15.2.1940, kun rintama Kannaksella liikkui kohti kaupunkia. Heti tämän jälkeen seuranneiden tuhopommitusten jälkeen kaupungin vähäinenkin siviilielämä sammui lopullisesti.¹⁶

Suomalaisten talvisodassa toteuttama siviiliväestön evakuointi oli maan väestön kokoon nähden valtava operaatio, ja osana sitä Viipurin kokoisen kaupungin täydellinen tyhjentäminen oli hyvin poikkeuksellinen toimi. Kun koko evakuointioperaatiota katsotaan kansainvälisessä kontekstissa, sille on vaikea löytää suoraa vertailukohtaa tai ennakkotapausta. Edellä mainittu Saksan ja Ranskan raja-alueiden tyhjentäminen 1939–1940 tulee lähimmäksi, mutta se tuskin ehti olla suomalaisille esimerkkinä. Ensimmäisen maailmansodan aikana käytäntönä oli ollut, että siviiliväestö jäi paikoilleen tai evakuoiteja suoritettiin vain paikallisesti lähinnä sotilaallisista syistä, kun siviileistä oli sotatoimille haittaa. Esimerkiksi Ranskassa oli vallalla ajatus, että siviilit osoitivat isänmaallisuuttaan pysymällä kotiseudullaan, kun saksalaiset vuonna 1914 etenivät länteen.¹⁷ On siis hyvä kysymys, mistä suomalaiset olivat vuonna 1939 omaksuneet ilmeisen luonnollisena pidetyn toimintamallin siviilien täydellisestä evakuoimisesta. Viipurin läänin osalta evakuointisuunnitelmia oli ryhdytty laatimaan jo vuonna 1918, vaikka sitten syksyn 1939 tilanteessa evakuointi jouduttiinkin käytännössä toteuttamaan osin suunnittelemattomasti.¹⁸ Viipurin kaupungin ensimmäiset evakuointisuunnitelmat syksyiltä 1939 viittaavat väestönsuojelullisista ja sotilaallisista syistä suoritettavaan evakuointiin lähialueen kuntiin, mutta varsinaisen evakuoinnin osalta oli selvää, että tarkoituksena oli olla jättämättä yhtään suomalaissiviiliä vihollisen käsiin. Jälkikäteen katsottuna käytäntö vaikuttaa itsestään selvältä, mutta sitä se ei suinkaan ollut, kun evakuointia verrataan muiden Euroopan maiden vastaviin tilanteisiin ensimmäisessä ja toisessa maailmansodassa.¹⁹

Siviiliväestön evakuoinnin lisäksi Viipuri oli ennakkotapaus myös toisessa suhteessa: suurimittaisessa ilmahyökkäyksessä kaupunkia vastaan. Neuvostoliiton ilmavoimien Viipuriin kohdistuneet pommitukset talvisodassa eskaloituivat vaiheittain. Sodan ensimmäisten päivien pommituksissa iskut tähtäsivät kohteisiin, joilla saattoi nähdä olevan sotilaallista merkitystä. Tämän jälkeen kaupunkiin kohdistui noin kahden kuukauden ajan lähinnä hajanaisia ja epätarkkoja satunnaispommituksia, jotka nekin kyllä aiheuttivat hälytyksiä ja pelkoa paikalle jääneiden kaupunkilaisten keskuudessa. Helmikuun alussa 1940 – samaan aikaan kun puna-armeijan läpimurtohyökkäys Summassa käynnistyi – kaupunkiin tehtiin ensin tunnustelevia ilmaiskuja, ja sitten 3.2.1940 Viipuriin kohdistui ensimmäinen varsinainen hävityspommitus, jossa pom-

mit osuivat ympäri kaupunkia. Iskuissa seurasi viikon tauko, kunnes välillä 10.–18.2.1940 neuvostoilmavoimat suorittivat ennennäkemättömän laajan pommitusoperaation Viipuria vastaan. Hyökkäykset huipentuivat niin sanottuun tuhosunnuntaihin 18.2.1940, ”Viipurin sivilisaation viimeiseen päivään”,²⁰ jolloin iskut kestivät aalloissa koko päivän ja kaupunki oli jatkuvassa hälytystilassa. Viipurissa ei käytännössä ollut enää toimivaa ilmapuolustusta, viestiyhteydet ja vesijohdot olivat katkenneet, eikä vähälukuisella väestönsuojelu- ja palomiehistöllä ollut enää mahdollisuuksia rajata tuhoja. Viipurin talvisodan aikaisia pommitusvaiheita koskevassa yhteenvedossa lopputilanne kuvattiin lakonisesti näin: ”Rakenteellisia tuhoja ei voinut välttää, koska vihollinen [oli] päättänyt hävittää Viipurin maan tasalle – asiallisesti onnistuenkin.”²¹

Viipuri oli talvisodassa Suomen pommitetuin paikkakunta, mutta kansainvälisessä vertailussa Viipuri oli helmikuussa 1940 koko maailmankin siihenastisen historian pommitetuimpia kaupunkeja. Kaikkiaan Viipuriin hyökättiin talvisodan aikana ilmasta 64 kertaa yhteensä noin 1400 lentokoneen voimin. Noin joka kymmenes talvisodan aikana Suomeen pudotetuista ilmapommituksista osui Viipuriin. Tuhosunnuntaina 18.2.1940 kaupungin kimpussa oli jopa 480 vihollisen lentokonetta. Raskaimmat iskut osuivat kuitenkin onneksi jo lähes tyhjään kaupunkiin, minkä johdosta ihmishenkien menetykset jäivät pommitusmääriin nähden hyvin matalaksi: arviot vaihtelevat 38:sta lähes sataan kuolonuhriin talvisodan aikana.²² Oma erikoisuutensa Viipurissa oli jo edellä mainittu aavetykki, joka alkoi ampua kaupunkiin jouluaaton vastaisena yönä ja jonka laukaisusarjoista tuli viipurilaisille lähes jokaöinen riesa.²³ Saksalaiset olivat ampuneet samalla tavoin Pariisia pitkäkantaman erikoistyykeillä vuonna 1918. Kun taistelut siirtyivät talvisodan loppuvaiheissa kaupungin liepeille ja itse kaupunkialueelle, Viipuria alkoi tulittaa myös puna-armeijan kenttätykistö.

Kaikkiaan Neuvostoliiton ilmavoimat keskitti Suomea vastaan marraskuussa 1939 yli 2000 lentokonetta, ja maaliskuuhun 1940 mennessä lukumäärä oli noussut jo yli 4000 koneeseen. Vertauskohtana Saksan ilmavoimat keskitti Puolaa vastaan syyskuussa 1939 hieman alle 1600 lentokonetta. Varsovan pommitus syyskuun lopulla aiheutti nykyarvioiden mukaan noin 7000 hengen kuoleman, mutta luku on hyvin epävarma. Rotterdamin pommituksessa toukokuussa 1940 kuoli noin 850 henkeä. Aiemmin ensimmäisessä maailmansodassa oli tehty pienimuotoisia siviilikohteiden pommituksia, ja sittemmin terroripommituksia siviileitä vastaan alettiin toteuttaa siirtomaasodissa sekä Japanin hyökkäyksessä Kiinaan, Italian hyökkäyksessä Abessiniaan ja Espanjan sisällissodassa 1930-luvulla.²⁴

Neuvostoliitossa oli omaksuttu 1920-luvun lopulta alkaen tuolloin muodikas ”douhetismi”: ajatus strategisista ilmavoimista, jotka kykenisivät antamaan

ratkaisevan iskun sodassa ja tarvittaessa ulottamaan iskut syvälle vihollisen kaupunkeihin ja sotilas-kohteisiin. Tätä varten neuvosto-ilmavoimiin perustettiin vuodesta 1936 alkaen erityisiä raskaita pommitusosastoja. 1930-luvun lopulla näiden kaukopommitusjoukkojen kokoonpanoa kuitenkin supistettiin ja Stalin antoi käskyn luopua raskaiden pommittajien kehittämiseen tähtäävästä ohjelmasta. Puna-armeijan ilmavoimat kärsi hyvin raskaasti Stalinin terrorista vuosina 1937–1939, ja strategisten ilmavoimien puolestapuhujat eliminoitiin. Talvisodan syttyessä alun perin erillisiksi kaukopommitusjoukoiksi tarkoitettut yksiköt olivat kuitenkin yhä olemassa ja niitä käytettiin erityisesti Viipurin ja kaakkoisen Suomen pommittamiseen.²⁵

Viipurin tuhon todistajia talvisodassa ei ollut runsaasti, sillä rajuimmat ilmapommitukset osuivat jo lähes tyhjään kaupunkiin. Kuva Vahtitorninkadulta helmikuun lopulta 1940. Valokuvaaja: tuntematon. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK7769:383.1E.

Osana ilmasodankäynnin laajenemisen ja totaalistumisen historiaa Viipurin pommitukset 1939–1940 olivat ensimmäisiä tämän mittaluokan tuhopommituksia, joiden kohteena oli koko kaupunki. Neuvostoliitossa kaukopommitusjoukkojen kehitys kuitenkin katkesi talvisotaan, ja maa keskittyi taktisten, maataistelujen tukevien ilmavoimien kehittämiseen, mihin myös Saksan ilmavoimat erikoistui. Oikeastaan vasta Helsingin ja Tallinnan suurpommitukset 1944 olivat neuvostoilmavoimien seuraava yritys palata laajamittaiseen kaukopommitustoimintaan. Yhdysvallat ja Iso-Britannia sen sijaan jatkoivat strategisten ilmavoimien kehitystä, mikä näkyi vuodesta 1942 eteenpäin Saksan kaupunkien ja teollisuusalueiden pommituksina.²⁶

Näistä taustalla vaikuttaneista sotahistoriallisista kehityskuluista viipurilaisilla ei tietenkään ollut vihiä talvella 1939–1940, eikä asia varmaan olisi heitä kiinnostanutkaan, kun he näkivät kotikaupunkiaan pommitettavan. Viipurin kohdalla kaksi uutta ilmiötä yhdistyivät talvisodassa: kokonaisen kaupungin evakuoiminen ja joutuminen tuhopommitusten kohteeksi. Tämän johdosta kävi niin, että lopulta vain harvat viipurilaiset joutuivat todistamaan sen tuhon täydellisyyttä, joka heidän kotikaupunkiaan kohtasi.²⁷ Pommitusten ja

puna-armeijan tykistön lisäksi myös suomalaiset hävittivät aivan talvisodan lopussa niitä esikaupunkialueita, jotka jäivät Patterinmäellä kulkevan puolustuslinjan ulkopuolelle.²⁸ Voi sanoa, että helmi-maaliskuussa 1940 suurin osa vanhaa Viipuria lakkasi rakennettuna kaupunkitilana olemasta, vaikka Viipuri jatkoikin elämäänsä ihmisten mielissä ja muistoissa.²⁹ Viipurissa 22.2.1940 saakka poliisitehtävissä toiminut Arvo Kantonen näki kaupungin raunioitumisen helmikuun pommituksissa ja kuvasi myöhemmin vuonna 1953 ilmestyneessä kirjassaan *Näin talvisodan Viipurin*, kuinka hänen rakkaat muistikuvansa eloisasta rauhanajan kaupungista sekoittuivat talvisodan kokemuksiin:

Aivan kuin itsestään, toisaalta hyvin kaukaa ja samalla kovin läheltä, palautuvat mieleeni jo kauan sitten Patterinmäeltä katselemani Viipurin kaupungin kasvot. Aina kun nämä kuvat näen, tunnen, niinkuin meidän molempien, Viipurin kuten minunkin, elämästä ja entisyydestä jotain olisi palanut poroksi. Emme, siltä tuntuu, enää koskaan voi tulla samoiksi, samanlaisiksi, jollaisia entisinä rauhanpäivinä olimme.³⁰

Kaupunki välitilassa 1940–1941

Viipurin virallinen luovutus Suomelta Neuvostoliitolle tapahtui kaksi päivää talvisodan rauhanteon jälkeen 15.3.1940, kun maiden sotilasedustajat kohtasivat Punaisenlähteentorilla. Seuraavana päivänä ensimmäinen juna Leningradista toi mukanaan uuden hallinnon virkamiehiä, jotka ryhtyivät suunnittelemaan tyhjästä Viipurista neuvostokaupunkia. Viipuri muuttui hetkessä ”ikivanhaksi venäläiseksi kaupungiksi”, jonka suomalainen aika katsottiin alkaneeksi vasta vuodesta 1918. Kun asiat käännettiin tähän asentoon, Viipurin ”suomalainen kausi” saatiin näyttämään lyhyeltä välivaiheelta. Tilanne oli uuden kaupunginhallinnon kannalta varsin ainutlaatuinen: kokonaisen tyhjän kaupungin haltuunotolle ja uudelleenasettamiselle ei juuri löydy nykyaikaisia ennakkotapauksia ennen talvisotaa. Kaupunkiin saapui erilaisia asiantuntijoita ja ammattityövoimaa Leningradista, minkä lisäksi asukkaita värvättiin muun muassa Keski-Venäjältä ja läntiseltä Valko-Venäjältä, joka oli vastikään vallattu Puolalta. Suuri osa uusista viipurilaisista oli ollut aiemmin maaseudun kolhoosilaisia tai he olivat puna-armeijalaisia ja heidän perheenjäseniään.³¹ Stalinin Neuvostoliitossa oli 1930-luvulla toteutettu suuria väkivaltaisia väestönsiirtoja, minkä lisäksi nopeasti teollistuvan yhteiskunnan ihmisryhmät olivat muutenkin liikkeessä pakkokollektivisoidulta maaseudulta kaupunkeihin. Sotaa edeltävää Neuvostoliittoa on kutsuttu tästä syystä ”juoksuhiekkayhteiskunnaksi”. Kokonaisen tyhjän kaupungin nopea uudis-

asuttaminen oli mahdollista, kun totalitaristinen, keskusjohtoinen hallinto oli tottunut siirtämään ihmisiä kulloistenkin tarpeidensa mukaan.³²

Viipurin lyhyt neuvostoliittolainen jälleenrakennuskausi 1940–1941 lähti liikkeelle nolapisteestä, sillä kaupunki oli todellakin täysin tyhjä ja pahoin sodan runtelema. Asumiskelpoisten asuntojen, kunnallistekniikan ja hygieniaolojen puolesta tilanne oli erittäin vaikea. Tilapäisiä korjausratkaisuja jouduttiin tekemään kiireellä ja työn laadusta tinkien, jotta asuminen kaupungissa tuli ylipäättään mahdolliseksi. Sodan jäljiltä hävitettyyn ja sekasotkuiseen kaupunkiin muutti ihmisiä, joilla ei ollut mitään edeltävää sidettä Viipuriin tai toisiin uudisasukkaisiin. Kaikesta huolimatta neuvostoviranomaisten toimia voi pitää sangen ripeinä. Vuoden 1940 lopulla Viipurissa asui jo noin 38 000 asukasta, eli noin puolet edellisvuoden sotaa edeltävästä suomalaisasutuksesta.

Kesään 1941 mennessä tuotantolaitoksia oli saatu toimimaan, uudet paikalliset lehdet ilmestyivät säännöllisesti, katunäkymät olivat siistiytyneet ja erilaisia kulttuuri- ja ajanvietemahdollisuuksia oli avattu.³³

Joka tapauksessa reilun vuoden mittainen neuvostokausi 1940–1941 oli draamaattinen katkos Viipurin historiassa. Neuvostoliittolainen ”jälleenrakennus” tarkoitti käytännössä uudelleenrakentamista, jossa pyrittiin katkomaan siteitä entiseen suomalaiseen kaupunkiin. Oikeastaan aiemman suomalaisen Viipurin päälle ryhdyttiin rakentamaan aivan toista neuvostokaupunkia, jonka tieltä hävitettiin vanha ”porvarilliseksi” ymmärrettyä rakennuskantaa.³⁴ Syntyi Viipurille ominainen, aina nykypäiviin jatkunut tilanne, jossa samassa fyysisessä tilassa on yhtä aikaa läsnä kaksi tai kolmekin eri kaupunkia: venäläis-neuvostoliittolainen ja suomalainen sekä vanha ”keskiaikainen” Viipuri. Vastaavia tilanteita syntyi runsaasti Itä- ja Keski-Euroopassa toisen maailmansodan päätyttyä, kun suuret alueet tyhjenivät historiallisesti siellä

Talvisodan jälkeisellä ensimmäisellä neuvostokaudella suuri osa uusista viipurilaisista oli puna-armeijan sotilaita ja heidän perheenjäseniään. Suomalaisten käsiin jäänyt valokuva neuvostoupseereista Viipurin linnan edustalla. Valokuvaaja: tuntematon. SA-kuva. 80200.

Paluu kotikaupunkiin syksyn 1941 jälkeen oli viipurilaisille sekä toivon että karvaiden pettymysten aikaa: entisestä Viipurista oli usein jäljellä vain rauniot. Kuva Pohjoisvallinkatu 17:n pihalta, taustalla Harmaidenveljestenkatu. Valokuvaaja: tuntematon. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK10000:3283.

asuneista väestöryhmistä: juutalaisista, saksalaisista, puolalaisista, italialaisista, unkarilaisista ja muista. Tässäkin Viipuri oli silti ajallisesti ennakkotapaus. Kuriositeettina voi mainita viipurilaisten kommunistien suunnitelman palata neuvosto-Viipuriin syksyllä 1940: Suomen ulkoministeriö ei hanketta estellyt, mutta Neuvostoliiton edustajat eivät olleet siitä innossaan. Reilu satakunta kommunistia ehti ilmoittautua halukkaaksi paluumuuttajaksi ennen kuin hanke raukesi.³⁵

Poikkeuksellinen oli myös Viipurin toinen siirtymä takaisin suomalaiseksi kaupungiksi elokuun lopussa 1941. Nytkin kaupunki siirtyi tyhjänä, sillä Neuvostoliitto toteutti kaupungin siviiliväestön evakuoinnin sisä-Venäjälle kesän aikana. Viipuria hävitettiin lähtiessä sekä spontaanisti että järjestelmällisesti.³⁶ Yleisesti ottaen kaupunkien takaisinvaltaukset tai vapautukset sijoittuivat toisen maailmansodan jälkimmäisiin vuosiin 1943–1945 ja olivat sitten luonteeltaan pysyviä. Viipurin ja koko talvisodassa menetetyn Karjalan takaisinvaltaukseen rinnastuvista esimerkeistä tulee mieleen lähinnä Bessarabia ja Pohjois-Bukovina, jotka Romania valloitti takaisin itselleen samaan

aikaan kesällä 1941.³⁷ Baltian maissa saksalaisjoukkojen saapuminen saatettiin aluksi kokea vapautumisena neuvostovallasta, mutta tilanne oli kuitenkin hyvin erilainen verrattuna Suomen Karjalaan. Etenkin kaupungin siirtyminen toistamiseen tyhjänä omistajalta toiselle oli erikoinen tapaus.

Viipurin takaisinvaltaus elokuun lopulla 1941 oli tietenkin suomalaisille suuri kansallinen merkkitapahtuma. Presidentti Ryti, marsalkka Mannerheim, pääministeri Rangell ja joukko kenraaleita vierailivat kaupungissa 8.10.1941. Lokakuun 23. päivänä Viipuriin saapui käymään korkea ulkomainen edustusto, jonka kokoonpano kertoo tuon hetken Suomen kansainvälisestä viiteryhmästä: ryhmään kuuluivat Saksan, Japanin, Italian, Unkarin, Vichyn Ranskan ja Ruotsin suurlähettiläät, Espanjan, Brasilian, Tanskan ja Sveitsin asianhoitajat sekä Yhdysvaltain kaksi lähetystösihteeriä. Saksan suurlähettiläs Wipert von Blücher toimi diplomaattikunnan vanhimpana. Hänen johdolla laskettiin seppeleet vuoden 1918 suomalaisille ja saksalaisille sankarihaudoille sekä tutustuttiin kaupunkiin ja läheisiin talvisodan taistelupaikkoihin. Vieraita isännöi kaupunginjohtaja, uudessa tilanteessa Viipurin sotilashallintopiirin päällikkönä toiminut Arno Tuurna. Hänen saksankielinen puheensa ulkomaisille vieraille kuvasti ajan hengen mukaisesti Viipurin asemaa lännen etuvartiona, jota talvisodan tuoreet kokemukset olivat entisestään terävöittäneet:

Kunnioittavasti lausun Teidät tervetulleeksi Vanhaan Viipuriin, tälle koetellulle maaperälle, jossa käyty etuvartiokamppailu Idän jatkuvia hyökkäyksiä vastaan on ollut koko Suomen kansan puolustustaistelun vertauskuva. Se taistelu on käyty länsimaisen oikeus- ja yhteiskuntajärjestyksen puolesta. Ammoisina Ruotsin vallan aikoina Viipuri on ollut sen taistelun tärkein painopiste.³⁸

Heti syyskuun alussa arkkitehti Uno Ullbergin johtama toimikunta ryhtyi kartoittamaan kaupungin kärsimien vahinkojen laajuutta. Paras tilanne oli läntisillä esikaupunkialueilla, jotka olivat säästyneet lähes kokonaan sodan tuhoilta, mutta täällä asui ennen sotaa alle kymmenesosa kaikista viipurilaisista. Sen sijaan runsasväkiset itäiset ja eteläiset esikaupunkialueet olivat tuhoutuneet ”käytännöllisesti katsoen kokonaan”. Myös kaupungin keskustaluueella tuhot olivat erittäin mittavat.³⁹ Ennen sotaa Viipurissa oli lähes 6300 asuinrakennusta, joista asuttavassa kunnossa oli syksyllä 1941 vain noin 500 ja joista 3800 oli tuhoutunut täysin. Kaupungin koko asuintilasta oli tuhoutunut jopa 80 prosenttia, mutta arvioissa on epävarmuutta.⁴⁰ Myös laaja ympäröivä Viipurin maalaiskunta oli kokenut raskaat tuhot sekä talvisodassa että kesän 1941 taisteluissa: kunnan alueella olevista asuinrakennuksista laskettiin vain alle viidenneksen olevan ehjinä, ja esimerkiksi kansakouluista 19 oli tuhoutunut ja kuusi säilynyt ehjinä tai vähin vaurioin.⁴¹

Syksyllä 1941 Viipuri oli eräänlaista ei-kenenkään-maata, jossa järjestyksenpito ja -palautus vaati voimia. Kaupungissa oli hujan hajan vailla omistajaa sekä suomalaisten talvisodassa jättämää että neuvostoasukkaiden omaisuutta. Rikollisuutta ja levottomuutta aiheuttivat muun muassa eri työvelvollisista koostuvat muodostelmat, joissa oli runsaasti entisiä rikollisia ja ehdonalaisia vankeja. Samoin Naisten Työvalmiusliiton lähettämien henkilöiden joukossa oli rikoksiin ja siveellisyysrikkomuksiin syyllistyneitä henkilöitä. Kaupunkiin sijoitettujen armeijan joukkoyksiköiden keskuudessa paljastui ”todellisia varaskoplia”, jotka anastivat ja kuljettivat kaupungista pois omaisuutta myyden sitä edelleen muun muassa Porvoossa ja Lappeenrannassa. Pimeän vuodenajan alkaminen ruokki sekin rikollisuutta. Marraskuun 1941 lopulla Viipuriin oli palannut vasta vähän yli 2400 asukasta.⁴² Samaan aikaan kaupungissa oli noin 4000 neuvostoliittolaista sotavankia eri slaavilaisista ja suomensukuisista kansoista Kaukasuksen ja Keski-Aasian kansallisuuksiin. Vankeja oli niin paljon, ettei heitä kyetty kunnolla vartioimaan, vaan vangit liikkuivat lähestulkoon vapaasti kaupungilla.⁴³

Viipurin viimeinen suomalaiskausi

Italialainen sotakirjeenvaihtaja Curzio Malaparte pysähtyi Viipurissa maaliskuussa 1942 matkallaan Karjalankannaksen rintamalle. Malapartella oli taipumusta maalailevaan kielenkäyttöön, mutta hänen kuvauksensa Viipurin linnan tornista auenneesta näköalasta ei liene liian dramaattinen:

Ylhäällä tornin ulommalla parvekkeella minut kohtasi hirveä näky: laaja talojen hautausmaa. Taloja ilman kattoja, sortuneita ja mustuneita seiniä, satama täynnä katkenneita mastoja ja savupiippuja, vääntyneitä nostokurkia, revenneitä kölejä, ja niin kauas kuin silmä kantoi soravuoria, hiiltynyttä puuta, sortumaisillaan olevia seiniä kuin murhenäytelmän kulisseinä ahdistuneitten torien ja katujen autiudessa. Lumen ylikuonnollinen valkoisuus mustien raunioiden ympärillä, jäätyneen meren sinertävä hohde korostivat julmasti tätä hävitystä, autiutta, kauhua.

Laskeuduttuani tornista olin huomaavinani, että kadulla kulkevilla ihmisillä oli vakava itseensä sulkeutunut ilme, mutta samalla he näyttivät inhimillisiltä, sydämellisiltäkin. He eivät olleet näkyjä, vaan eläviä, lämpimiä olentoja. Tiukka katse, ankarat valppaat kasvot.⁴⁴

Ennen kuin toinen maailmansota oli päättynyt vuonna 1945, vastaavista tuhonäkymistä tuli lähes arkipäiväisiä eurooppalaisissa kaupungeissa, mutta talvella 1941–1942 Viipurin hävityksen perinpohjaisuus saattoi vielä järkyttää

eri sotakentillä kierrelleen journalistinkin. Elämä oli kuitenkin virkoamassa, kuten Malaparte havainnoi: tyttö hyppeli ”kuin akrobaatti trapetsillaan” yli romahtaneiden porrasaskelmien Karjaportinkadulla; nainen kattoi tyynesti pöytää huoneessa, josta puuttui kaksi seinää; yksinäinen torimummo istui lumen peittämän myyntipöytänsä takana; pienen lapsen kasvot heijastuivat pommitetun talon ikkunassa Repolankadulla.⁴⁵

Viipurilaiset palailivat kaupunkiin, jota heidän oli vaikea tunnistaa omaksi entiseksi kodikseen. Pikaista parannusta tilanteeseen ei ollut luvassa. Jälleenrakennuksen prioriteettijärjestyksessä ensisijalla olivat armeijan välittömät tarpeet ja muutamat valtiolliset laitokset (puhelinlaitos, Suomen Pankki, lääninhallitus ja maakunta-arkisto). Rinnan näiden kanssa ryhdyttiin korjaamaan keskeistä kunnallista infrastruktuuria: sähkölinjoja, vedenjakelua, viemäröintiä, satamatekniikkaa, katuja ja Linnansiltaa. Sen jälkeen oli tarkoitus ryhtyä kunnostamaan rakennuksia, joita puolustusvoimat tarvitsi jatkossa käyttöönsä, sekä kunnallisista rakennuksista palolaitosta, kirjastoa ja Pyöreää tornia. Vasta viimeisenä vuorossa olivat sellaiset valtion, kunnan tai yksityisten omistamat talot, joita armeija ei tarvinnut käyttöönsä. Edelleen asetettiin etusijalle ne rakennukset, jotka olivat vaurioituneet vain vähän ja jotka voitiin siten saada mahdollisimman pienellä korjauksella täyteen käyttöön ja samalla estää niiden vaurioitumisen eteneminen. Tuotantolaitoksista priorisoitiin elintarvikkeita ja rakennusaineita valmistavat tehtaot sekä voimalaitokset.⁴⁶

Vuoden 1942 alussa paluumuutto Viipuriin kiihtyi, ja huhtikuun lopulla kaupungissa oli jo noin 15 500 asukasta.⁴⁷ Koko maan vaikea elintarvikepula heijastui luonnollisesti myös Viipuriin, joskin tilanne oli vaikeampi palautetun alueen maalaiskunnissa. Koska omaa maataloustuotantoa ei vielä ollut, karjalaisväestö oli riippuvainen elintarvikejakelusta. Kansanhuoltoviranomaisilla oli vaikeuksia kuljettaa leipää ja jauhoja etenkin palautetun alueen etäisemmille paikkakunnille, joten keväällä 1942 Karjalankannaksen maalaisväestöä hakeutui aina Metsäpirttiä myöten Viipuriin etsimään elintarvikkeita.⁴⁸

Viipurilaisen kaupunkiväestön paluumuuttoa hidasti ennen kaikkea asuntopula. Vuoden 1942 loppuun mennessä palautetun alueen maaseutuväestöstä oli palannut kotiseudulle jo 58 prosenttia (hieman yli 200 000 henkilöä), mutta alueen kaupunkien ja kauppaloitten asukkaista vain noin 35 prosenttia (30 000 henkilöä).⁴⁹ Vuoden 1943 osalta kaupunkiväestön paluumuuton odotettiin kuitenkin kasvavan selvästi maalaisväestöä nopeammin. Akuutti pula rakennusaineista hidasti jälleenrakennusta, mutta toisaalta koko Suomen alueella rakennustoiminta keskittyi erittäin voimakkaasti juuri Karjalaan. Vuoden 1943 rakennustoiminnan osalta laskettiin, että käytettävissä olevista seinätiilistä 52 %, sementistä 40 %, nauloista 80 % ja puutavarasta 88 % varattiin palautetun alueen jälleenrakennukseen. Kaupunkirakentamisen kannalta

Jatkosodan jälleerakennuskautta: keväällä 1943 raitiovaunut palasivat Viipurin katukuvaan ja Torkkelinpuistoa oli saatu siistittyä. Valokuvaaja: sotilaskirjuri J. Taube. SA-kuva. 126462.

tärkeiden sementin ja betoniraudan osalta kanta-Suomen alueella olevien teollisuuslaitosten rakentaminen ja korjaaminen meni kuitenkin prioriteeteissa ohi Viipurin jälleerakennuksesta, joka näin ollen eteni verkkaisesti.⁵⁰ Samanlaisia ongelmia kohdattiin myös takaisinvaltatun Karjalan toiseksi suurimmassa kaupungissa Sortavalassa, joka myöskin oli tuhoutunut pahoin talvisodan pommituksissa.⁵¹

Talvella 1942–1943 ja vielä sen jälkeenkin monet Viipurin palanneet perheet asuivat vaurioituneiden talojen raunioissa tai yhteismajoituksessa. Rakennustarvikkeiden ja kuljetusvälineiden lisäksi pulaa oli ammattitaitoisesta työvoimasta, josta suurin osa oli armeijan palveluksessa. Lap-

siperheiden osalta paluuta hidastivat huonot koulunkäyntimahdollisuudet, vaikka kolme kansakoulua oli päässyt aloittamaan toimintansa kevättalvella 1942. Kaupungin yleiseen viihtyisyyteen voitiin panostaa vain vähän, mutta vuonna 1943 päästiin silti jo kunnostamaan joitain uimarantoja sekä Torkkelinpuiston soittolavaa, virvoitusjuomakioskeja ja puistonpenkkejä. Siivous- ja raivaustyöt jatkuivat edelleen vuonna 1943.⁵²

Viipurin siirtymistä edes jossain määrin normaaliin kunnallishallintoon vaikeutti muun muassa se, että vielä vuonna 1943 kaupunginvaltuuston jäsenet ja varajäsenet asuivat ympäri Suomea, joten kokousten järjestäminen oli vaikeaa. Koko vuonna järjestettiin vain yksi kaupunginvaltuuston kokous. Kaupungin vastuuviranomaisena toimi yhdeksänhenkinen hoitokunta.⁵³ Kunnallisten virka-asioiden hoito poikkeusoloissa vaati jatkuvaa selvittelyä, sillä rauhanajan lakien ja säädösten noudattaminen ei ollut aina mahdollista ja toisaalta poikkeusajan säännöissä oli tulkinnanvaraa ja epäselvyyksiä. Esimerkiksi kunnallinen veronkanto oli pulmallista, kun viipurilaisia eli diasporassa eri puolilla maata. Töitä jaettiin sotilas- ja siviilihallinnon kesken: muun muassa kaupungin poliisitoimi ja palokunta olivat sotilashallinnon alaisia. Lisäksi sosiaali- ja terveysalan toimijoina Viipurissa olivat aktiivisia Siirtoväen huolto,

Suomen Huolto ja kansalaisjärjestöistä ainakin Mannerheimin Lastensuojeluliitto ja Pelastusarmeija; siviilipotilaita hoidettiin myös kaupungin sotilassairaalassa. Loppuvuodesta 1943 oli joka tapauksessa nähtävillä, että kaupungissa oltiin siirtymässä jonkinlaiseen ”sotanormaaliin”. Koulutoiminta oli pääsemässä säännönmukaisemmille urille, ja kansakoulua kävi Viipurissa jo yli 2300 oppilasta. Kun vesi- ja viemäriyöt oli saatu kuntoon, vuonna 1943 kiihtyi myös omakotitalorakentaminen etenkin Viipurin pahoin tuhoutuneilla esikaupunkialueilla. Raitiovaunuliikenne aloitettiin toukokuussa 1943 aamuisin ja iltapäivisin ja saman vuoden syksyllä liikennettä päästiin avaamaan kokopäiväisesti.⁵⁴

Leningradin piirityksen murruttua ja Helsingin pommitusten jälkeen Viipurin asema oli jälleen muuttunut uhatuksi. Vapunpäivänä 1944 noin 500 Viipurin ja Karjalankannaksen lasta lähetettiin turvaan sotalapsiksi Ruotsiin. Valokuvaaja: sotilasvirkailija T. Nousiainen. SA-kuva. 150043.

Näihin puitteisiin noin 28 000 viipurilaista oli palannut kevääseen 1944 mennessä.⁵⁵ Vuosien 1941–1944 osalta viipurilaisten kokemusmaailmassa korostuvat monet poikkeusolojen sanelemat puutteet ja rajoitteet, jotka vaikeuttivat arkea ja tekivät mahdottomaksi suunnitella tulevaisuutta pidemmälle. Kaupungin talvisodassa ja kesällä 1941 kärsimien tuhojen mittakaava oli niin suuri, ettei niitä voitu korjata kuin vähin erin. Vaikka Viipurin linnassa liehuikin jälleen Suomen lippu, itse kaupunki ei enää koskaan palannut siksi suomalaiseksi Viipuriksi, joka oli ihmisten mielissä sotaa edeltävältä ajalta ja joka menetettiin helmi-maaliskuussa 1940. Pelkän tuhojen paikkailun lisäksi Viipurin kohdalla voidaan silti puhua hitaasta mutta määrätietoisesta jälleenrakennuksesta, joka oli vasta pääsemässä vauhtiin vuoden 1943 lopulla ja alkuvuodesta 1944. Merkinä tästä tulevaisuuteen suuntautuvasta toiminnasta Viipurin kaupunki julisti elokuussa 1943 ”asemaakaavallisen aatekilpailun”, jonka tavoitteena oli uuden hallinto-, kulttuuri- ja koulukeskuksen suunnittelu vanhan historiallisen kaupunkikeskustan kaakkoispuolelle. Kilpailupiirustusten jättöpäiväksi oli määrätty 31.5.1944.⁵⁶

Viipurista oli linnuntietä matkaa rintamalle vain sata kilometriä, joten pitkälle meneviä jälleenrakennussuunnitelmia tehtiin poikkeuksellisen

lähellä sotatoimialuetta. Tämän teki mahdolliseksi se, että rintama Karjalankannaksella oli hiljainen niin kauan, kun saksalaiset piirittivät Leningradia. Saartorengas kuitenkin murtui tammikuussa 1944, jolloin Kannaksen ja Viipurin tilanne muuttui kerralla erittäin uhanalaiseksi. Asemasodan vuosina kauemmas Saksan ja Neuvostoliiton väliselle itärintamalle etäännytynyt sota tuli yhtäkkiä jälleen lähelle. Suomen armeija alkoi vahvistaa Karjalankannaksen puolustusta, ja Viipuriin sijoitettujen joukko-osastojen määrä kasvoi kevään 1944 mittaan. Ensimmäisen Helsingin suurpommituksen jälkeen helmikuun alussa Viipurin koulut suljettiin pommitusvaaran vuoksi. Koululaisia evakuoitiin maaseudulle, ja lapsia lähetettiin yhä enenevässä määrin turvaan Ruotsiin.⁵⁷ Kesäkuun 9.–10. päivänä 1944 puna-armeija käynnisti suurhyökkäyksensä suomalaisia vastaan Leningradin pohjoispuolella. Hyökkäyksen tärkein tavoite oli Viipurin nopea valtaaminen.

Viipurin menetys ja sodanjälkeisen ajan alku

Karjalankannaksen rintaman murtumisesta ja Viipurin menetyksestä kesäkuussa 1944 on kirjoitettu suuri määrä sotahistoriaa. Puna-armeijan eteneminen Viipuriin ja kaupungin nopea valtaus 20.6.1944 vain kymmenen päivää suurhyökkäyksen alkamisen jälkeen oli luonnollisesti valtava järkytys suomalaisille – talvisodassa saman matkan etenemiseen oli mennyt puna-armeijalta kolme ja puoli kuukautta, ja sodan päättyessä Viipuri oli edelleen suomalaisten hallussa. Erityisesti Viipuria puolustaneen 20. Prikaatin puolustuksen romahtaminen vain muutaman tunnin taistelun jälkeen ja paniikinomainen pako kaupungista on ollut jonkinlainen avoin haava suomalaisessa sotahistoriassa. Tapahtumahistoriallisesti Viipurin lyhyttä taistelua on käsitelty erittäin yksityiskohtaisesti ja kaupungin menetykseen johtaneet ratkaisut, päätökset ja laiminlyönnit on käyty läpi minuuttien ja yksittäisten sotilaiden toiminnan tarkkuudella.⁵⁸ Tähän ei ole juuri lisättävää.

Asettamalla Viipurin menetys 1944 laajempiin sotahistoriallisiin konteksteihin voidaan kuitenkin sanoa jotain uuttakin. Ensinnäkin 20. Prikaatin joukoissa puhjennutta joukkopakoa ei kannata katsoa vain poikkeuksellisena yksittäistapauksena, vaan se asettuu jatkumolle vastaavia paniikki-ilmiöitä suomalaisjoukoissa läntisellä Karjalankannaksella 9.6.1944 alkaen. Puna-armeija keskitti läpimurtohyökkäykseensä sellaisen voiman, että kun suomalaisten kaksi puolustuslinjaa olivat murtuneet, suomalaisjoukot joutuivat käymään sarjan vaikeita viivytyks- ja kohtaamistaisteluita, joissa vastustajalla oli puolellaan suuri ylivoima, yllätysmomentti ja talvisodan taisteluista huomattavasti kehittynyt liikkuvuus. Näissä oloissa suomalaisjoukkojen uskomiin mahdollisuuksiin horjui vakavasti. Syntyi tilanne, jossa puolustus kerta

toisensa jälkeen valui käsiin sotilaiden lähtiessä paniikinomaiseen pakoön. Poikkeuksellista Viipurissa oli vain mittakaava, kun lopulta lähes kokonainen prikaati pakeni kaupungista.⁵⁹ Vasta kesäkuun lopulla Itä-Karjalasta saapuneet vahvistukset, puna-armeijan hyökkäyksen kanavoituminen Suomenlahden ja Vuoksen väliseen kapeikkoon, saksalaisen lento-osaston tarjoama tehokas ilmatuki sekä etenkin suomalaisen tykistön keskittäminen puolustuksen painopisteeseen muuttivat tilanteen suomalaisille edulliseksi. Viipurissa mitään näistä menestyksen edellytyksistä ei ollut olemassa.

Vielä laajemmassa kontekstissa Viipurin nopeaan menetykseen päättyneitä taistelua voi katsoa hyökkäyssodankäynnin kehittymisen näkökulmasta. Kehitys oli oikeastaan alkanut jo ensimmäisen maailmansodan lopulla, jolloin uudet taktiset aloitteet ja tekninen kehitys tekivät mahdolliseksi avata sodan alkuvuosien umpisolmun, jossa etu oli puolustajalla. Toisen maailmansodan aikana hyökkääjän etu puolustajaan nähden kehittyi yhä vahvemmaksi. Menestyneen läpimurtohyökkäyksen ehtoja olivat ilmaherruus ja sen suoma mahdollisuus joukkojen liikkuttamiseen ja painopisteen valintaan, tykistön tulivoiman ja taktiikan kehitys sekä panssarivaunujen tukemat liikkuvat läpimurto-osastot. Länsiliittoutuneilta saadun niin sanotun lend-lease-avun turvin puna-armeijan mobiliteetti oli parantunut valtavasti talvisodasta, sen hyökkäystaktiikat olivat hioutuneet taisteluissa saksalaisia vastaan, ja sillä oli läntisellä Karjalankannaksella kaikki muutkin valmiudet tehokkaaseen läpimurtohyökkäykseen.⁶⁰

Kun edellä mainitut edellytykset olivat kunnossa, hyökkäysoperaatiot epäonnistuivat vain harvoin toisen maailmansodan aikana. Muutamat poikkeukset sodan jälkipuolelta ovat Monte Cassino Italiassa, jossa länsiliittoutuneet pyrkivät turhaan etenemään Roomaan alkuvuodesta 1944, ja Narva Virossa, jossa puna-armeijan hyökkäys tyrehtyi kuukausien mittaiseksi asemasodaksi. Molemmissa tapauksissa maasto rajasi hyökkääjän toimintaa ja teki puolustajalle mahdolliseksi valita taistelun painopiste. Kolmas esimerkki olisivatkin sitten suomalaisten torjuntataistelut kesällä 1944. Vielä Viipurissa tilanne oli kuitenkin puolustajan kannalta hyvin epäedullinen: kaupunki avautui viuhkamaisesti kaakkoon hyökkääjän suuntaan ja vesistö oli puolustajan takana. Vaikka koetun kaltaista pakokauhua ei olisikaan syntynyt, on mahdoton nähdä, että suomalaiset olisivat kyenneet puolustamaan Viipuria näissä olosuhteissa ja näillä voimavaroilla kovin kauaa.⁶¹ Kaksi päivää Viipurin menetyksen jälkeen puna-armeija käynnisti suuren operaationsa Valko-Venäjällä, ja tämän jälkeen Viipurin ja läntisen Karjalankannaksen kaltaisia tilanteita nähtiin kaikkialla pitkin itärintamaa. Puna-armeijan hyökkäykset pysähtyivät oikeastaan enää vain silloin, kun huoltolinjat olivat venyneet liian pitkiksi ja joukot tarvitsivat hetkellistä lepoa tai kun hyökkäyksen voima kului loppuun satojen

Alkuperäisen kuvatekstin mukaan ”Viipurin viimeinen siviili-asukas” Emil Anttonen poistuu kaupungista 20.6.1944, samana päivänä kun Viipuri menetettiin puna-armeijalle. Valokuvaaja: luutnantti R. Ruponen. Museovirasto. Kansatieteen kuvakokoelma. KK5575:10914.

kilometrien etenemisen jälkeen ja hyökkääjät joutuivat alttiiksi paikallisille vastaiskuille.

Talvisodan loppuvaiheissa mieluiseen Viipurista ja sen linnasta tiivistyivät kollektiiviset tunteet peräänantamattomasta puolustustaistelusta ja moraalisesta voitosta, vaikka kaupungista jouduttiinkin rauhannehtojen mukaisesti luopumaan.⁶² Kesäkuussa 1944 tunnelma oli hyvin toisenlainen. Ennen varsinaista taistelua Länsi-Kannakselta peräytyvät suomalaisjoukot kulkivat kaupungin halki ja kertoivat kauhutarinoita vihollisen pysäyttämättömästä voimasta. Yrjö Piipposen yksikkö vetäytyi Viipurin kautta länteen 19.6.1944: Piipposen muistiin jäi oudon tyhjä ja hiljainen kaupunki sekä pitkin Linnankatua hitaasti vaeltava katkeamaton, synkkä kulkue hiljaisia

ja lamaantuneita sotilaita. Ilmassa oli lopullisten jäähyväisten tuntu.⁶³

Viipuriin jatkosodan aikana palanneilla asukkailla oli edessään toinen lähtö kaupungista. Samassa yhteydessä viipurilaisten omaisuus kävi läpi toisen tai peräti kolmannen seulonnan, kun lähdöissä ja paluissa vain osa tavaroista pysyi siirtoväen mukana. Myös kaupungin omaisuus joutui jälleen hajalleen. Jo ensimmäisessä diasporassa vuonna 1940 Viipurin kaupungin ja kaupunkilaisten omaisuutta oli sekä jäänyt runsaasti kaupunkiin että levinnyt eri tahoille ympäri Suomen. Viipurin muistikulttuurin ja historian kannalta merkittävää on, että paljon eri arkistoaineistoja jäi kaupunkiin ja hukkui ensimmäisen neuvostokauden aikana.⁶⁴ Rakennetun kaupunkiympäristön lisäksi sota hävitti fyysisiä muistin paikkoja, esineitä ja dokumentteja, niin yksityisiä kuin julkisiakin: valokuvia, taideteoksia, kirjoja, museo- ja asiakirjakokoelmia, huonekaluja, hautapaikkoja, vaatekappaleita sekä muita ihmisten elämän tärkeimpiä ja tunnerikkaimpia muistoesineitä.⁶⁵

Menetysten ja tappion kokemus oli viipurilaisille vuonna 1944 erittäin konkreettinen ja moninkertainen. Koti oli menetetty kahteen kertaan, lisäksi oli nähty sen perinpohjainen tuhoutuminen, jälleenrakennuspyrintöjen

valuminen hukkaan ja viimeisen lähdön kaoottisuus. Kotipaikan menetys ei viipurilaisille muodostanut samanlaista kokemus- ja muistiyhteisöä kuin niille karjalaisille, jotka usein asettuivat asumaan samoihin maalaiskuntiin ja rakensivat sinne ainakin muistin paikkana uuden ”Kivennavan”, ”Salmin” tai ”Elisenvaaran”. Kotikaupungin muisto toki säilyi, mutta viipurilaiset liudentuivat muita karjalaisia nopeammin osaksi Helsingin, Tampereen, Lahden tai Turun kaupunkiväestöä. Karjalaiseen maalaisväestöön verrattuna viipurilaisista suurempi osa oli myös jättänyt jatkosodan aikana palaamatta entiseen kotikaupunkiinsa ja jatkanut elämäänsä uudella paikkakunnalla, jonne he olivat talvisodan jälkeen asettuneet.⁶⁶

Yhtenä tärkeänä rakenteena viipurilaisten sotakokemusten muotoutumisen kannalta on pidettävä niitä kulttuurisia merkityksiä, joita kaupunkilaisille sota-aikana tarjottiin ja jotka taustoittivat myös kesän 1944 evakko- ja menetykokemuksia. Vaikka ne eivät välttämättä osuneetkaan yhteen ihmisten henkilökohtaisten kokemusten kanssa, ne määrittivät kuitenkin rooleja, joista käsin kaupunkilaisten odotettiin asennoituvan kohtaamiinsa asioihin viipurilaisina, karjalaisina ja suomalaisina. Viipurin takaisinvaltauksen syksynä, talvisodan syttymisen muistopäivänä 30.11.1941 pidetyssä kansalaisjuhlassa Viipurin läänin maaherra Arvo Manner oli maalailnut karjalaisuuden luonteenlaatua seuraavalla tavalla:

Nyt on päästettävä täysiin oikeuksiinsa karjalaisen laadun ja sielun eräät jalot perusvoimat, joita ilman tämän heimon esipolvetkaan eivät olisi kovan historiansa vaiheissa selvinneet: rajaton rakkaus kotiin, kotiseudun pyhään multaan ja sen maisemiin, lämmin sosiaalinen mieli, toimintavalmiuteen yhtyvä elämänmyönteisyys ja toivorikkaus. Nämä kaikki ovat uudisrakentajan jaloja voimia.⁶⁷

Syksyn 1941 odotushorisontissa karjalaisuus ja viipurilaisuus yhdistettiin ”ikivanhaan historialliseen osaansa”, joka toistui ajasta aikaan: nostaa ”sodan polttama ja raatelema Karjala uudelleen voimaan ja kukoistukseen.”⁶⁸ Vastaavasti valistusupseeri, kapteeni P. Korven-Korpisen esitelmässä Viipurin Yleisradiossa 3.1.1943 karjalaisten ja viipurilaisten kokemusta raamitettiin samoilla kansallisilla ja historiallisilla merkityksillä: Karjalan kylät olivat palaneet historian saatossa kymmeniä kertoja ja ”Karjalan äidit, naiset, vanhukset ja lapset” oli ajettu kodeistaan vieraan vallan vankeuteen ja orjuuteen. Näihin menneisyyden koettelemuksiin nähden nykykarjalaisten vaikeudet olivat kuitenkin siedettäviä:

Ei niillä matkoilla kansanhuollon käsi jakanut leipää ja vaatetta nälkää ja vilua kärsiville, ei lääkäri, sairaala ja terveyssisar antanut taudintuskissa apua, ei sähkö valaissut asunnon synkeyttä, eivät viihdytyskiertueet käyneet mielialoja

nostattamassa eikä joulupukki löytänyt tietä tuntemattoman evakon orjankotiin vihollismaassa jättääkseen hänelle paketin kotiseudun tervehdyksenä. Ja kuitenkin kestiin.⁶⁹

Tällaisella retoriikalla karjalaisille ja viipurilaisille osana heitä rakennettiin kansallista erityisasemaa esimerkillisinä suomalaisina, jotka murtumatta, hilpeinä, uutterina ja tulevaisuudenuskoina ottivat vastaan sen, mitä sota toi tullessaan. Kaikki nämä kollektiiviset merkitykset ja niihin sisältyvät roolimallit raamittivat myös kesän 1944 viimeistä evakkomatkaa ja asettumista uusille asuinsijoille. Karjalaisten asema eräänlaisina kansakunnan esikärsijöinä oli tietenkin ylentävä ja tarkoitettu auttamaan vaikeuksien voittamisessa, mutta samalla se velvoitti siirtoväkeä olemaan nurkumatta ja nostamatta esiin henkilökohtaisten menetyksien raskautta.⁷⁰

Kolmannen kerran tyhjänä omistajaa vaihtaneesta Viipurista alettiin jälleen rakentamaan neuvostokaupunkia. Kaupunkiin muutettiin erityisesti niiltä Neuvostoliiton alueilta Ukrainasta ja Valko-Venäjältä, jotka olivat tuhoutuneet sodassa, sekä muun muassa Vologdan alueelta Keski-Venäjällä, jossa monet kylät olivat jäämässä uusien tekojärvihankkeiden alle. Uudisasutus kävi kuitenkin paljon hitaammin kuin talvisodan jälkeen, sillä helmikuussa 1946, siis puolitoista vuotta jatkosodan päättymisen jälkeen, Viipurin väkiluku oli kohonnut vasta noin 21 500 asukkaaseen. Heistä suuri osa oli puna-armeijan sotilaita ja heidän perheenjäseniään. Kaupungin asukasluku ei ollut vielä 1940-luvun lopullakaan saavuttanut vuoden 1941 määrää – ja viimeiseen Suomen ajan rauhanvuoteen 1939 verrattuna asukkaita oli vain reilu kolmannes. Viipuri oli puolityhjä ja sodan pahoin runtelema pitkälle sodanjälkeiseen aikaan.⁷¹

Viipuri oli syksyllä 1944 ensimmäisiä niistä vanhoista eurooppalaisista kaupungeista, joiden historialliset juuret katkaistiin väkivalloin toisen maailmansodan loppuvaiheissa ja sodan jälkeen. Itäisen Itämeren alueella toinen maailmansota merkitsi myös keskiajalta periytyvän saksalaisen ja ruotsalaisen kulttuurin loppua, mistä Viipuri oli pohjoisin esimerkki. Vielä laajemmin katsottuna Adrianmereltä Karjalaan ulottuvalla maakaistaleella syntyi ihmisistä ja menneisyydestä tyhjiä tiloja, kun sodassa häviölle joutuneiden kansallisuuksien edustajat siirtyivät tai siirrettiin pakolla lännemmäksi. Tyhjyyttä täyttämään saapui venäläisiä, puolalaisia, tšekkejä, jugoslavalaisia ja muita väestöryhmiä; osin alueella jo asuneita, osin kokonaan uusia, osin hekin kodeistaan pakkosiirrettyjä. Viipurin tavoin Keski-Euroopan historiallisista kaupungeista muun muassa Königsberg (Kaliningrad), Danzig (Gdansk), Breslau (Wrocław), Karlsbad (Karlovy Vary) tai Fiume (Rijeka) muuttuivat pääväestöltään slaavilaisiksi kaupungeiksi.⁷² Harvassa paikassa, jos missään, siirtymä tapahtui kuitenkin niin täydellisesti ja veitsellä leikaten kuin Viipurissa.

Muualla suurimmat väestönsiirrot toteutettiin usein vasta sodan päätyttyä. Esimerkiksi Wrocławissa asui vuoden 1945 lopulla vielä noin 170 000 saksalaista ja Kaliningradissa elokuussa 1946 yli 100 000 saksalaista.⁷³ Toisaalta Viipurissa säästyttiin välienselvittelyn ja väestönsiirtojen väkivaltaisuudelta, kun suomalaiset huolehtivat itse kaupungin tyhjentämisen asukkaista.

Lopuksi: paikallinen, kansallinen ja ylijäräinen sotakokemus

Kun viipurilaisten sotavuosien kokemuksia muovanneita kokemusrakenteita ajatellaan kootusti, ensimmäisenä nousee esiin kaupungin talvisodassa koettava tuho sekä ilmapommitusten, taisteluiden että hävitystöiden johdosta. Kuten on todettu, talvella 1939–1940 Viipuri fyysisenä kaupunkitilana lakkasi olemasta se sotaa edeltävän ajan kaupunki, joka säilyi viipurilaisten muistoissa. Koska kaupunki oli suurimmaksi osaksi evakuoitu jo ennen ankarinta hävitystä helmi-maaliskuussa 1940, vain harva viipurilainen näki paikan päältä kotipaikkansa tuhojen mittavuuden. Viipuri muuttui ja tuhoutui myös vuosien 1940–1941 neuvostomiehityksen ja jatkosodan alun hävitysten vuoksi, ennen suomalaisen siviiliväestön paluuta syksystä 1941 alkaen. Kaupungin viimeisen suomalaisvaiheen alkaessa vanhasta Viipurista oli hävinnyt jo korvaamattoman paljon.

Toiseksi vuosien 1941–1944 poikkeusaika asetti viipurilaisten elämälle takaisinvallassa kaupungissa monia käytännöllisiä rajoituksia. Pula rakennustarpeista, työvoimasta, kuljetusvälineistä ja muista resursseista teki Viipurin jälleenrakennuksesta hidasta ja vaikeaa. Kaupunkiin palanneen väestön arki oli totuttelua ja selviytymistä olosuhteissa, joita muukin karjalainen maalaissiirtoväki joutui kohtaamaan, mutta jotka kaupungissa olivat myös omanlaisiaan. Asuminen, liikkuminen, ravinnon hankkiminen, koulunkäynti, rakentaminen ja peseytyminen olivat kaikki asioita, joissa jouduttiin improvisoimaan. Viipurissa oli koko jatkosodan ajan suuri määrä armeijan joukkoja, työvelvollisia sekä sotavankeja; liikenteen solmukohtana sen kautta kulki jatkuvasti ihmisiä rintamalle ja pois. Vuonna 1943 ja alkuvuodesta 1944, kun rintamalla oli ollut suhteellisen rauhallista jo pitkään ja kaikkein akuuteimmat ongelmat kaupunkilaisten arjen järjestelyssä oli saatu ratkottua, Viipurissakin oltiin siirtymässä jonkinlaiseen poikkeusajan normaalitilaan. Tätä vaihetta ei kuitenkaan ehtinyt kestää kauan, ja suomalaisten viimeinen lähtö kaupungista tapahtui lopulta hyvin nopeasti.

Kolmanneksi olen lyhyesti käsitellyt niitä kansallisia, kollektiivisia merkityksiä, joita viipurilaisille tarjottiin kokemustensa käsittelyyn. Tämä aihe ansaitsisi paljon perinpohjaisemman oman tutkimuksensa. Joka tapauksessa viipurilaisetkin nostettiin muiden karjalaisten tavoin kansakunnan sijaiskär-

sijöiksi, jotka samalla ylevöitettiin erityisten heimopiirteidensä vuoksi sinnikkyiden ja tulevaisuudenuskon esikuviksi. Näin ihmisten yksilöllisille kokemuksille annettiin kollektiiviset, kansalliset merkityssisällöt ja tulkintaraamit.

Kansainvälisessä katsannossa Viipuri oli sekä sääntö että poikkeus. Kaupunki joutui kokemaan monet samoista koettelemuksista, jotka kohtasivat Itä- ja Keski-Euroopan kaupunkeja toisen maailmansodan aikana: pommitukset, taistelut, evakuoinnit ja lopulliset väestönsiirrot. Monissa näistä kokemuksista viipurilaiset olivat lähempänä muiden Euroopan maiden kaupunkiväestöjä kuin Suomen. Toisaalta Viipurissa tapahtumat noudattivat omaperäistä aikajanaa. Yleisesti ottaen asiat tapahtuivat Viipurissa aiemmin kuin etelämpänä niin tuhojen, tyhjentyksen kuin jälleenrakennuksenkin suhteen: Viipuri oli ennakkotapaus. Muutenkaan Viipuri ei istu geneerisesti Itä- ja Keski-Euroopan kaupunkien joukkoon. Ennen kaikkea suomalaisilla itsellään oli enemmän vaikutusvaltaa viipurilaisten kohtaloihin kuin niissä paikoissa, joiden yli massiiviset sotatapahtumat ja suurvaltojen intressit pyyhkäisivät. Suomalaisista kaupungeista Viipurin sota-ajan historiassa voi selvimmin nähdä yhteydet koko Euroopassa riehuneen suursodan kokemuksiin ja kehityskulkuihin – mutta Viipurissakin näiden äänien vaimentimena toimi se yksinkertainen tosiasia, etteivät kaupungin asukkaat missään vaiheessa jääneet tyystin toisen valtion armoille.

Vaikka viipurilaisten sotakokemukset ovat osa karjalaisen siirtoväen kokemushistoriaa, niissä korostuvat silti jossain määrin erilaiset piirteet. Myös viipurilaisten taustat poikkesivat muista karjalaisista: heidän joukossaan oli paljon muualta kuin Karjalasta kaupunkiin muuttaneita, kaupunkiporvaristoa, työväestöä ja palveluammattien edustajia, koulutetumpaa väkeä sekä kielellisiä, etnisiä ja uskonnollisia vähemmistöryhmiä. Viipurilaisten sodanjälkeistä elämää ei leimannut asutustilan raivaaminen ja karjalaisen kyläyhteisön rakentaminen uusille asuinsijoille, vaan siirtymä menetyksestä Viipurista uuteen kotikaupunkiin saattoi tapahtua ainakin näennäisesti nopeammin ja vaivattomammin – kaupunkien vaikeasta asutustilasta huolimatta. Kotinsa viipurilaiset olivat silti menettäneet aivan samoin kuin muutkin karjalaiset. Syksyn 1944 jälkeen Viipuriin viittaavat nimet puhdistettiin pois julkisoikeudellisten laitosten sekä yhdistysten nimistä, jottei niistä voitu uusien poliittisten realiteettien vallitessa tulkita mitään revanssihenkeä tai menneiden haikailua.⁷⁴ Vaikka Viipuri neuvostokaupunkina sijaitsi vain noin 25 kilometrin päässä uudesta rajasta, se sulkeutui lähestulkoon kokonaan suomalaisilta useaksi vuosikymmeneksi. Viipurilaisuutta ja Viipurin muistoa ylläpidettiin matalalla profiililla omissa yhdistyksissä ja epävirallisissa muistiyhteisöissä; sen sijaan agraariseen perinteeseen ja evakkokokemuksiin kiinnittyvää ”yleiskarjalaisuutta” saatettiin rakentaa julkisemmin sen varaan, että osa Karjalaa oli edelleen Suomea.⁷⁵

Viipurilaisille itselleen omien henkilökohtaisten ja paikallisten sotakokemusten vertailukohtana lienevät toimineet toisaalta ”suomalaiset” ja toisaalta ”karjalaiset” kokemukset, miten ne milloinkin on nähty. Tämä siitä huolimatta, että monet viipurilaisten kokemukset olisivat voineet löytää osuvamman yhtymäkohdan muualta kuin Suomesta. Esimerkiksi pommituskokemuksissa Viipuri voisi hyvin vertautua moniin Ison-Britannian tai Saksan kaupunkeihin; elämä ja lyhyeksi jäänyt jälleenrakennusaika sodan tuhoamassa kaupungissa oli samoin samankaltainen kokemus kuin monissa muissa Euroopan kaupungeissa. Evakkomatkat, kokemus kodin menetyksestä ja kadonneen historiallisen kaupungin muisto liittävätkin viipurilaisten kokemukset niiden miljoonien eurooppalaisten yhteyteen, jotka sodan aikana ja jälkeen joutuivat lopullisesti pois kotikaupungistaan.

Vaikuttaa siltä, ettei tällaiselle kansallisrajat ylittävälle kokemukselle ja muistolle kuitenkaan juuri ollut rakentajia, välittäjiä ja ylläpitäjiä sodanjälkeisessä tilanteessa. Vaikka monet viipurilaistenkin kokemukset ja kokemusrakenteet ovat oikeastaan olleet ylirajaisia ja vertailukelpoisia moniin muihin paikkoihin Euroopassa, sodan aikana ja päätyttyä ihmiset antoivat merkityksen kokemuksilleen paikallisissa ja kansallisissa puitteissa. Myöhemmin esimerkiksi matkustamalla tai ulkomaisen kirjallisuuden kautta viipurilaiset ovat yksilöinä voineet löytää yhtymäkohtia omien ja muiden eurooppalaisten sotakokemusten välillä, mutta tältä pohjalta tuskin muodostui varsinaista ylirajaisia sodan kokemus- ja muistiyhteisöä, johon viipurilaiset olisivat laajasti kokeneet kuuluvansa.⁷⁶ Holokaustin historia on tässä suhteessa harvinainen esimerkki siitä, kuinka eri maiden juutalaisten kokemukset ovat muodostaneet ylirajaisen historia- ja muistikulttuurin, jossa merkittävämpää on ollut vainon kokemus kuin vainottujen kansallisuus. Holokaustin kohdalla ylirajaista muistia on kuitenkin ollut rakentamassa suuri joukko sekä kansainvälisiä että kansallisia toimijoita.⁷⁷

Toisen maailmansodan historian osalta suomalaisilla on ollut vahva ja osin hyvin perusteltu näkemys omasta ”erillishistoriamme”, joka ei muuttanutkään istu esimerkiksi länsieurooppalaiseen sotakertomukseen. Itäisen ja keskisen Euroopan kaupunkien suhteen Viipurin sota-ajan historialla on useita vertailukohtia, mutta tästä viiteryhmästä suomalaiset halusivat pysyä sodan jälkeen kaukana jo poliittisistakin syistä. Näin ollen on ollut vaikea tunnistaa viipurilaisten kokemushistorian yhtymäkohtia muihin maihin, vaikka toisaalta Viipuri on ollut monessa mielessä poikkeus suhteessa muuhun Suomeen, kuten olen tässä artikkelissa pyrkinyt osoittamaan. Kun sotavuosien Viipuria katsotaan ohi kansallisen kertomuksen, erottuvat sekä paikalliset erityispiirteet että ylirajaiset yhteydet.

Viitteet

- 1 SKS KRA. Satasärmäinen nainen -omaelämäkertakeruu 1991. Hiikka-Liisa Vesanen (synt. 1925). 19132–19133.
- 2 Vrt. Turtola 2016; Savolainen 2015, 248–255.
- 3 Tästä monipuolisesti Grünthal & Korjonen-Kuusipuro (toim.) 2020.
- 4 Ks. Hannu Heikkilän artikkeli tässä teoksessa. Kaikkiaan 18 % luovutetun Karjalan väestöstä asui Viipurin, Sortavalan ja Käkisalmen kaupungeissa ja neljännes väestöstä sai elinkeinonsa teollisuudesta; Sallinen-Gimpl 1994, 17.
- 5 Ks. Shikalov & Hämynen 2013.
- 6 Volkov 2011, 473–477; Jones 2020, 371–372, 380–384.
- 7 Viipurin kaupungin kirkonkirjoihin ja siviilirekisteriin merkitty väestö vuoden 1939 lopulla oli 74 403 henkeä, mutta kaupungissa asui lisäksi ihmisryhmiä, jotka eivät ilmeisesti näy tässä luvussa. Ks. *Suomen Tilastollinen Vuosikirja 1941*, 12; vrt. Einonen & Härkönen 2020, 89–91; Shikalov & Hämynen 2013, 9.
- 8 Kivimäki & Toivo 2022, 63; Koselleck 1992, 325.
- 9 Vrt. Saunier 2013; Niemi & Vahtikari 2021, 411–412; sotahistorian yllirajaisuudesta ks. myös Taskinen 2018, 389–393.
- 10 Olen kiitollinen artikkelini anonyymille vertaisarvioijalle, joka antoi monia rakentavia kommentteja ja kirjallisuusehdotuksia erityisesti Viipurin kansainvälisen kontekstin rakentamiseksi. Useat näistä ehdotuksista näkyvät artikkelin lähdeviitteissä.
- 11 Williams 2014.
- 12 KA. VKHA. Viipurin kaupungin väestön-suojelullinen evakuointisuunnitelma, Viipurin Suojeluskuntapiirin Esikunta, päiväämätön, asiayhteyden perusteella syksy 1939.
- 13 Shikalov & Hämynen 2013, 20–23; vrt. myös Lappalainen 1991, 29–31; Viitanen 1958, 509, 517–518.
- 14 KA. VKHA. Fa:1. Viipurin kaupunginhallituksen kirjelmä valtioneuvostolle liittyen kaupungin evakuointiin 17.2.1940.
- 15 Ks. KA. VKHA. Fa:2. Suomen Väestönsuojelujärjestön Viipurin pääasiamiehen Tauno Siltasen evakuointisuunnitelmaluonnos 15.12.1939 sekä Siltasen lausunto suunnitelman toimeenpanosta 28.7.1940.
- 16 Lappalainen 1991, 33.
- 17 Dowdall 2015.
- 18 Kämäräinen 2010, 178–179.
- 19 Vrt. Lemmes et al. (toim.) 2014. Lienee kuvaavaa, ettei vertailevaa kansainvälistä tutkimusta siviilievakuoinneista Euroopassa löydy paljoakaan verrattuna esimerkiksi siihen, kuinka paljon miehityshistorioita ja muita väestönsiirtoja on tutkittu.
- 20 Viitanen 1958, 529.
- 21 KA. VKHA. Fa:2. Päiväämätön ja nimeämätön tiivistelmä Viipurin pommitusvaiheista marraskuusta 1939 helmikuulle 1940; ks. myös Raevuori 2016, 236–240.
- 22 Vrt. Carl-Fredrik Geustin pienoisartikkeli tässä teoksessa; Tuunainen 2020, 228; *50 vuotta väestönsuojelutyötä (1977)*, 399 sekä Liite 23; Lappalainen 1991, 24–25.
- 23 ”Aavetykin” toiminnasta ja reaktioista siihen ks. KA. VKHA. Fa:2. 9. Vartioaseman toimintakertomus marraskuulta 1939 helmikuulle 1940.
- 24 Overy 2013, 20–23, 32–34, 61–65; Geust 2020, 18–19.
- 25 Overy 2013, 42, 199–200; Geust 2020, 20, 31–32, 35–36.
- 26 Vrt. Overy 2013, 231–232.
- 27 Aikalaistodistuksista ks. Koponen & Viitanen 1941; Kantonen 1953; sotilaiden osalta myös Ojala & Heikkilä 1983.
- 28 Koukkunen 2020, 264–268; Lappalainen 1991, 77.
- 29 Talvisodan pommitus- ja muiden tuhojen täyttä laajuutta ei pystytty sodan loppuvaiheissa enää kattavasti arvioimaan. Kun kaupungin kärsimästä hävityksestä laadittiin syksyllä 1941 inventaaria, tuhoissa olivat luonnollisesti mukana myös talvisodan jälkeen ja takaisinvaltauksessa syntyneet vauriot.

- 30** Kantonen 1953, 83.
- 31** Shikalov & Hämynen 2013, 27–69.
- 32** Schlögel 2017, 429–431, 543–455 (viitaten historiantutkija Moshe Lewinin juoksuhiikkayhteiskunta-käsitteeseen).
- 33** Shikalov & Hämynen 2013, 27–69; Sortavalan vastaavan historian osalta ks. myös Verigin 2020.
- 34** Katajala & Shikalov 2020, 237, 240–243.
- 35** Rentola 1994, 217–218, 272–274.
- 36** Shikalov & Hämynen 2013, 73–75.
- 37** Harward 2021, 103–118.
- 38** KA. VLLA. Eg:2. Viipurin sotilashallintopiirin päällikön kapteeni Arno Tuurnan selostus toiminnastaan 1.10.–31.10.1941, jonka liitteenä diplomaattivierailun ohjelma sekä Tuurnan puhe.
- 39** KA. VLLA. Eg:2. Viipurin sotilashallintopiirin päällikön kapteeni Arno Tuurnan selostus toiminnastaan 30.8.–30.9.1941, jonka liitteenä tarkastusjaoston pöytäkirja ja selvitys rakennuskannan tilasta kaupunginosittain, Uno Ullberg 10.9.1941.
- 40** Parikka 1958, 549; Shikalov & Hämynen 2013, 78–79; vrt. Lappalainen 1991, 96.
- 41** Kuujo & Lakio 1982, 415.
- 42** KA. VLLA. Eg:2. Viipurin sotilashallintopiirin päällikön kapteeni Arno Tuurnan selostus toiminnastaan 1.11.–30.11.1941, jonka liitteenä selostus kaupungissa ilmenneestä rikollisuudesta.
- 43** Ida Suolahden artikkeli tässä teoksessa; vrt. Lappalainen 1991, 125; Raevuori 2011, 140.
- 44** Malaparte 1970, 174.
- 45** Ibidem, 174–175.
- 46** KA. VKHA. Fa:6. Kokouspöytäkirja Viipurin sotilashallintopiirin ja Viipurin rakennuspiirin asettaman rakennusteknillisen neuvottelukunnan kokouksesta 26.9.1941 sekä selonteko jälleenrakennustöiden suoritusjärjestyksestä, M. Muoniovaara 27.11.1941.
- 47** Shikalov & Hämynen 2013, 80–81.
- 48** KA. VKHA. Fa:8. Viipurin kaupungin kansanhuoltotoimikunnan ilmoitus elintarviketilanteesta 18.5.1942.
- 49** Viipurin lisäksi muita kaupunkiasutukseksi laskettavia väestökeskuksia takaisinvaltatulla alueella olivat Sortavala, Käkisalmi ja Hanko, Koiviston ja Lahdenpohjan kauppamat sekä muutamat maaseudun taajaväkiset yhdyskunnat; näistä Viipuri oli kuitenkin ylivoimaisesti suurin asukasluvun, rakennuskannan ja jälleenrakennustarpeiden suhteen.
- 50** KA. VKHA. Fa:6. Selonteko rakennustoiminnasta koko Suomessa ja palautetulla alueella sekä suunnitelma vuoden 1943 rakennustoiminnaksi, Johan Roiha 14.3.1943; Palomäki 2011, 169–171.
- 51** Hämynen & Itkonen 2020, 260, 263–265.
- 52** KA. VKHA. Fa:7. Päiväämätön ja nimeämätön selonteko jälleenrakennustoiminnasta, 1943; koulutoiminnan aloittamisesta ks. Fa:21. Päämajan Sotilashallinto-osaston kirjelmät 19.12.1941 ja 18.1.1942 koskien kansakoulutoimen järjestämistä palautetulla alueella; Hc:1. Kertomus Viipurin kaupungin hallinnosta 1.1.1942–31.3.1943.
- 53** Hoitokunnan toiminnasta 1940–1948 ks. Huujo 1992; 1996.
- 54** KA. VKHA. Hc:1. Kertomukset Viipurin kaupungin hallinnosta 1.1.1942–31.3.1943 sekä 1.4.1943–31.12.1943.
- 55** Simonen 1965, 205.
- 56** KA. VKHA. Hc:1. Kertomus Viipurin kaupungin hallinnosta 1.4.1943–31.12.1943 sekä kilpailukutsu. Ks. tarkemmin Salmela 2020.
- 57** Mikola 1978, 399, 404; Raevuori 2011, 162; Salminen 2007, 163–168, 200.
- 58** Kattava esitys aiheesta on Elfvengren & Tammi 2007.
- 59** Kivimäki 2014, 192–193.
- 60** Laajoja perustutkimuksia aiheesta ovat mm. Glantz 2005 ja Mawdsley 2016; uusi tiivis yleisesitys on puolestaan Edele 2021.
- 61** Viipurin menetyksen eri tulkinnoista ks. myös Sinkko & Lindgren (toim.) 2015.
- 62** Ks. esim. Lappalainen 1991, 82–86; Raevuori 2011, 82–85.
- 63** Piipponen 1994, 5.

- 64** KA. VKHA. Fa:9. Luettelo Viipurin kaupunkiin jääneistä kaupungin eri virastojen ja laitoksien asiakirjoista, päiväämätön mutta ohessa viitekirje 29.6.1940; selvitys kaupungin omaisuuden hajautumisesta eri paikkoihin, Martti Kärmeniemi 29.9.1944.
- 65** Vrt. Friedrich 2005, 433–450.
- 66** Palomäki 2011, 283–290, 458. Vertailukohtana Sortavalan kaupungin asukkaat keskittyivät ensin vahvasti Jyväskylän seudulle, jonne heitä pyrittiin kaupunkisiirtoväen sijoitussuunnitelman mukaan asuttamaan – mutta sortavalalaisetkin hajautuivat varsin nopeasti myös muihin Suomen kaupunkeihin ja pidemmän ajan kuluessa etenkin pääkaupunkiseudulle; Hämynen & Itkonen 2020, 267–271.
- 67** KA. VLLA. Eg:2. Viipurin sotilashallintopiirin päällikön kapteeni Arno Tuurnan selostus toiminnastaan 1.11.–30.11.1941, jonka liitteenä maaherra Mannerin puhe Viipurin sotilashallintopiirin järjestämässä kansalaisjuhlassa 30.11.1941.
- 68** Ibidem.
- 69** KA. VKHA. Fa:21. ”Valoisaa vuotta karjalaisille”, kapteeni P. Korven-Korpisen esitelmä Viipurin Yleisradiossa 3.1.1943.
- 70** Vrt. Kivimäki & Hyvärinen 2022.
- 71** Shikalov & Hämynen 2013, 99–105; Laine 2010, 406; vrt. myös Verigin 2020.
- 72** Aiheesta laajemmin Wylegata, Rutar & Łukianow (toim.) 2023; myös Karonen & Kivimäki 2017.
- 73** Wrocławista ks. Davies & Moorhouse 2003, 419; Kaliningradista Eaton 2023, 39.
- 74** Koskivirta 2010, 284; Kivimäki 2019, 401; Koskivirta 2020, 27.
- 75** Ks. esim. Kivimäki 2019, 423–430.
- 76** Vrt. Niemi & Vahtikari 2021, 432–434; kokemusyhteisön käsitteestä ks. Kivimäki, Malinen & Vuolanto 2023.
- 77** Assmann 2014.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Mikkelä

Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto (VKHA)

Fa:1 Evakuointia koskevat asiakirjat

Fa:2 Väestönsuojelua koskevat asiakirjat

Fa:6 Jälleenrakentamista koskevat asiakirjat

Fa:7 Toimintakertomus- ja omistusasiakirjat

Fa:8–9 Hoitokunnan kirjeenvaihto

Fa:21 Hoitokunnan kirjeenvaihto

Hc:1 Kertomukset Viipurin kaupungin hallinnosta

Viipurin lääninhallituksen lääninkanslian arkisto (VLLA)

Eg:2 Viipurin sotilashallintopiirin päällikön toimintakertomukset liitteineen

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto, perinteen ja nykykulttuurin kokoelma (SKS KRA)

Satasärmäinen nainen -omaelämäkertakeruu 1991

Painetut lähteet

Kantonen, Arvo (1953). *Näin talvisodan Viipurin*. Jyväskylä: Pohjola.

Koponen, Emil & Eero Viitanen (1941). *Viipurin viimeiset päivät. Asiakirjojen ja omien kokemusten perusteella kuvattuna*. Porvoo: WSOY.

Malaparte, Curzio (1970). *Edessä palaa Leningrad*. Suom. Marja Leena Mikkola, italiankielinen alkuteos 1943. Jyväskylä: Gummerus.

Piipponen, Yrjö (1994). "Läpi Viipurin 19.6.1944". *Kurkijokelainen* 8.7.1994 (No. 27).

Suomen Tilastollinen Vuosikirja 1941 (1942). Helsinki: Tilastollinen päätoimisto.

Tutkimuskirjallisuus

50 vuotta väestönsuojelutyötä – Suomen Väestönsuojelujärjestö 1927–1977 (1977). Helsinki: Väestönsuojelusäätiö.

Assmann, Aleida (2014). "Transnational Memories". *European Review* (2022:4), 546–556.

Davies, Norman & Roger Moorhouse (2003). *Microcosm. Portrait of a Central European City*. London: Pimlico.

Dowdall, Alex (2015). "Civilians in the Combat Zone. Allied and German Evacuation Policies at the Western Front, 1914–1918". *First World War Studies* 6 (2015:3), 239–255.

Eaton, Nicole (2023). "The Prussian Spirit of the Land: Fighting Fascism and Legitimizing Annexation in Soviet Kaliningrad, 1947–1953". *No Neighbor's Land in Postwar Europe. Vanishing Others*, toim. Anna Wylegała, Sabine Rutar & Małgorzata Łukianow. Cham: Palgrave Macmillan, 29–50.

Edele, Mark (2021). *Stalinism at War. The Soviet Union in World War II*. London: Bloomsbury.

Einonen, Piia & Antti Härkönen (2020). "Viipurin väestö 1700–1940." *Viipuri: Historiallinen kaupunkikartasto / Vyborg: Historic Towns Atlas*, toim. Kimmo Katajala et al. Helsinki: AtlasArt, 82–93.

Elfvengren, Eero & Eeva Tammi (2007). "Taistelu Viipurista". *Viipuri 1944. Miksi Viipuri menetettiin?*, toim. Eero Elfvengren & Eeva Tammi. Helsinki: WSOY, 223–253.

Friedrich, Jörg (2005). *Suuri palo. Liittoutuneiden pommitukset Saksassa 1940–1945*. Suom. Markus Lång, saksankielinen alkuteos 2002. Helsinki: Ajatus Kirjat.

Geust, Carl-Fredrik (2020). *Punailmavoimat talvisodassa*. Helsinki: Koala-Kustannus.

- Glantz, David M. (2005).** *Colossus Reborn. The Red Army at War, 1941–1943.* Lawrence: University of Kansas Press.
- Grünthal, Satu & Kristiina Korjonen-Kuusipuro (toim. 2020).** *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen.* VSKST 23. VSKS: Helsinki.
- Harward, Grant T. (2021).** *Romania's Holy War. Soldiers, Motivation, and the Holocaust.* Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hämynen, Tapio & Hannu Itkonen (2020).** "Muuttamista ja muistamista". *Sortavala. Muutosten ja muistojen kaupunki*, toim. Tapio Hämynen & Hannu Itkonen. Helsinki: SKS, 260–278.
- Jones, Michael (2020).** *Leningrad. Piirityksen vuodet.* Suom. Arto Konttinen, englanninkielinen alkuteos 2008. Helsinki: Into Kustannus.
- Karonen, Petri & Ville Kivimäki (2017).** "Suffering, Surviving and Coping: Experiences of Violence and Defeat in Post-War Europe". *Continued Violence and Troublesome Pasts. Post-War Europe between the Victors after the Second World War*, toim. Ville Kivimäki & Petri Karonen. Helsinki: SKS, 7–26.
- Katajala, Kimmo & Yury Shikalov (2020).** "Neuvostokaupungista keskiaikaiseksi turistikaupungiksi". *Viipuri: Historiallinen kaupunkikartasto / Vyborg: Historic Towns Atlas*, toim. Kimmo Katajala et al. Helsinki: AtlasArt, 236–249.
- Kivimäki, Ville (2014).** "IV Armeijakunnan joukoissa puhjenneet paniikki-ilmiot kesällä 1944". *Sotahistoriallinen Aikakauskirja* 34, 173–215.
- Kivimäki, Ville (2019).** "Sodan synnyttämä maakunta (1936–1952)". *Rajamaakunta. Etelä-Karjalan historia II*, toim. Jyrki Paaskoski & Anu Talka. Helsinki: Edita, 279–437.
- Kivimäki, Ville & Matti Hyvärinen (2022).** "Forging a Master Narrative for a Nation: Finnish History as a Script during the Second World War". *Scandinavian Journal of History* 47 (2022:1), 83–105.
- Kivimäki, Ville, Antti Malinen & Ville Vuolanto (2023).** "Communities of Experience". *Digital Handbook of the History of Experience*, avoin verkkojulkaisu. (<https://doi.org/10.58077/PXX2-ER19>, viitattu 30.3.2023).
- Kivimäki, Ville & Raisa Maria Toivo (2022).** "Kokemuksen historia". *Avaimia menneisyyteen. Opas historiantutkimuksen menetelmiin*, toim. Mirikka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen & Tuomas Tepora. Helsinki: Gaudeamus, 59–76.
- Koselleck, Reinhart (1992).** "Der Einfluß der beiden Weltkriege auf das soziale Bewußtsein." *Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*, toim. Wolfram Wette. München: Piper, 324–343.
- Koskivirta, Anu (2010).** "Jäännöslääni eheytyy". *Viipurin läänin historia VI. Karjala itärajan varjossa*, toim. Yrjö Kaukiainen & Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino, 277–320.
- Koskivirta, Anu (2020).** "Haarautunut evakkotie – viipurilaisten organisaatioiden uudet kotipaikat." *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen*, toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. VSKS: Helsinki, 25–33.
- Koukkunen, Jarkko (2020).** *Hävitysten talvi. Poltetun maan taktiikan kehitys ja käyttö talvisodassa 1939–1940.* Joensuu/Kuopio: Itä-Suomen yliopisto.
- Kuujo, Erkki (1992).** "Viipurin kaupungin hoitokunnan vaiheet 1940–1942". *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 10.* Helsinki: VSKS, 117–159.
- Kuujo, Erkki (1996).** "Viipurin kaupungin hoitokunnan vaiheet 1942–1948". *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 11.* Helsinki: VSKS, 62–81.
- Kuujo, Erkki & Matti Lakio (1982).** *Viipurin pitäjän historia II. Vuodesta 1865.* Hyvinkää: Viipurin maalaiskuntalaisten pitäjäseura.
- Kämäräinen, Jussi (2010).** "Väestön evakointisuunnitelmat Viipurin läänissä 1918–1939". *Viipurin läänin historia VI. Karjala itärajan varjossa*, toim. Yrjö Kaukiainen & Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino, 178–179.

- Laine, Antti (2010).** "Neuvostovallan alkuvaiheet 1950-luvun ensivuosiin asti". *Viipurin läänin historia VI. Karjala itärajan varjossa*, toim. Yrjö Kaukiainen & Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino, 390–416.
- Lappalainen, Niilo (1991).** *Viipuri toisessa maailmansodassa*. Porvoo: WSOY.
- Lemmes, Fabian et al. (toim. 2014).** *Evakuierungen im Europa der Weltkriege – Les évacuations dans l'Europe des guerres mondiales – Evacuations in World War Europe*. Berlin: Metropol.
- Mawdsley, Evan (2016).** *Thunder in the East. The Nazi-Soviet War 1941–1945*. 2nd edition, original 2005. London: Bloomsbury.
- Mikola, K. J. (1978).** "Viipuri rauhan ajan varuskuntana ja sodissa". *Viipurin kaupungin historia V. Vuodet 1917–1944*. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 381–408.
- Niemi, Marjaana & Tanja Vahtikari (2021).** "Ylirajaisten yhteyksien suomalainen kaupunki". *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000. Osa 2: Yhteisöt ja identiteetit*, toim. Pirjo Markkola, Marjaana Niemi & Pertti Haapala. Tampere: Vastapaino, 409–439.
- Ojala, Arvo & Eino Heikkilä (1983).** *Summan valtateillä ja Viipurin valleilla*. Tampere: Pirkanmaan Sotaveteraanipiiri.
- Overy, Richard (2013).** *The Bombing War. Europe 1939–1945*. London: Allen Lane.
- Palomäki, Antti (2011).** *Juoksuhaudoista jälleenrakennukseen. Siirtoväen ja rintamamiesten asutus- ja asutokysymyksen järjestäminen kaupungeissa 1940–1960 ja sen käännteentekevä vaikutus asuntopolitiikkaan ja kaupunkirakentamiseen*. Tampere: Tampere University Press.
- Parikka, Eino (1958).** "Sotien Viipuri II". *Viipurin kirja. Muistojulkaisu*. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 533–587.
- Raeuori, Antero (2011).** *Hyvästi, Viipuri. Karjalan pääkaupungin kohtalonvuodet 1939, 1941 ja 1944*. Helsinki: Minerva.
- Raeuori, Antero (2016).** *Tuho taivaalta. Talvisodan pommitukset 1939–1940*. Helsinki: Otava.
- Rentola, Kimmo (1994).** *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945*. Porvoo: WSOY.
- Sallinen-Gimpl, Pirkko (1994).** *Siirtokarjalainen identiteetti ja kulttuurien kohtaaminen*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Salmela, Ulla (2020).** "Viipurin kaupunkisuunnittelu toisen maailmansodan aikana". *Monumenteista tanssiaskeliin. Taiteiden ja kulttuurin Viipuri 1856–1944*, toim. Anna Ripatti & Nuppu Koivisto. VSKST 22. Helsinki: VSKS, 308–331.
- Salminen, Heikki (2007).** *Lappu kaulassa yli Pohjanlahden. Suomalaisten sotilaiden historia*. Turku: Siirtolaisuusinstituutti.
- Saunier, Pierre-Yves (2013).** *Transnational History*. London: Bloomsbury.
- Savolainen, Ulla (2015).** *Muisteltu ja kirjoitettu evakkomatka. Tutkimus evakkolapsuuden muistelukerronnan poetiikasta*. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.
- Schlögel, Karl (2017).** *Das sowjetische Jahrhundert. Archäologie einer untergegangenen Welt*. München: C.H. Beck.
- Shikalov, Yury & Tapio Hämynen (2013).** *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990*. Helsinki: Tammi.
- Simonen, Seppo (1965).** *Paluu Karjalaan. Palautetun alueen historiaa 1941–1944*. Helsinki: Otava.
- Sinkko, Risto & Göran Lindgren (toim. 2015).** *Viipuri 20.6.1944. Suomen Sotilassosiologisen Seuran tutkiva seminaari 19.11.2014*. Helsinki: Suomen Sotilassosiologinen Seura.
- Taskinen, Ilari (2018).** "Kokemuksista ylirajaisuuteen. Sotahistorian uudet virtaukset ja kansainväliset keskustelut 1990-luvulta tähän päivään". *Historiallinen Aikakauskirja* 116 (2018:4), 384–393.
- Turtola, Martti (2016).** "Viipuri ja sen linnoitukset puolustuksen symboleina". *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. VSKST 18. Helsinki: VSKS, 207–221.
- Tuunainen, Pasi (2020).** "Viipuri sotavuosina 1939–1944". *Viipuri: Historiallinen kaupunkikartasto / Vyborg: Historic Towns Atlas*, toim. Kimmo Katajala et al. Helsinki: AtlasArt, 228–235.

- Verigin, Sergei (2020).** "Sortavalan uudet asukkaat". *Sortavala. Muutosten ja muistojen kaupunki*, toim. Tapio Hämynen & Hannu Itkonen. Helsinki: SKS, 282–297.
- Viitanen, Eero (1958).** "Sotien Viipuri I". *Viipurin kirja. Muistojulkaisu*. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 499–532.
- Volkov, Solomon (2011).** *Pietari. Eurooppalainen kulttuurikaupunki*. Suom. Seppo Heikinheimo, englanninkielinen alkuteos 1996. Helsinki: Otava.
- Williams, Nicholas J. (2014).** "The Saarland and Lorraine in 1939". *Evakuierungen im Europa der Weltkriege*, toim. Fabian Lemmes et al. Berlin: Metropol, 236–249.
- Wylegała, Anna, Sabine Rutar & Małgorzata Łukianow (toim. 2023).** *No Neighbor's Land in Postwar Europe. Vanishing Others*. Cham: Palgrave Macmillan.